

ΕΠΙΜ. ΜΑΡΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΩΦ

Θεόκτιστα και χειροποίητα

ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Πρακτικά της Ημερίδας
26 Σεπτεμβρίου 2025

νεφέλη

ΘΕΟΚΤΙΣΤΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Θεόκτιστα και χειροποίητα. Νομική προστασία του αγροτικού πολιτιστικού τοπίου των Κυκλάδων, επιμ. Μαρία Καραμανώφ

Τα βίντεο όλων των ομιλιών μπορείτε να τα παρακολουθήσετε στον σύνδεσμο:
<https://www.youtube.com/watch?v=HRnYW61v-Aw&t=2s>

1η έκδοση, Μάρτιος 2026

Εικαστικό εξωφύλλου: Ερσίλια Μπαχάουερ

Επιμέλεια έκδοσης: Μαρία Καραμανώφ

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας

Τυπογραφική διόρθωση: Γιάννης Καλιφατίδης

ISBN: 978-960-504-414-5

© Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και οι συγγραφείς

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80

τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093

www.nefelibooks.com

επιμ. Μαρία Καραμανώφ

ΘΕΟΚΤΙΣΤΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ

Νομική προστασία του αγροτικού
πολιτιστικού τοπίου των Κυκλάδων

Πρακτικά της Ημερίδας
26 Σεπτεμβρίου 2025

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2026

Θεόκτιστα & Χειροποίητα

**ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ
ΤΟΠΙΟΥ
ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ**

**Παρασκευή
26/9 19:00**

**ΙΩΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
(Λυσίου 11, 105 56 Πλάκα)**

Παράλληλη Έκθεση
Φωτογραφίας Κυκλαδικών
Αγροτικών Τοπίων
και Κτισμάτων, 27/9-18/10
στον χώρο «Σ22» των Εκδόσεων Νεφέλη
(Κ. Σπυλιόνη 22, Εφόρεια, ΔΕ-ΣΑ 10:00-17:00)

Φωτογραφία: Πανόραμα, Σπύλιος

ΟΜΙΛΗΤΕΣ (ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΑ)

- **Μαρία Καραμανώφ** (Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας ε.τ., Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Περιβάλλοντος και Βιωσιμότητας)
- **Ιάκωβος Μαθιουδάκης** (Αν. Καθηγητής Διοικητικού Δικαίου Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Δικηγόρος)
- **Ελένη Μαΐστρου** (Αρχιτέκτων, Ομ. Καθηγήτρια ΕΜΠ, Πρόεδρος του Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της ΕΛΛΕΤ)
- **Βιβιάνα Μεταλληνού** (Αρχιτέκτων, Ιστορικός Περιβάλλοντος)
- **Θεόδωρος Χίου** (Μεταδιδάκτωρ Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Δικηγόρος, Πρόεδρος Εταιρείας Θηριακών Μελετών)

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ **Γιώργος Λιάλιος** (Δημοσιογράφος, εφημ. *Η Καθημερινή*)

Θα ακολουθήσει *συζήτηση*

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΠΙΔΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

Διεύθυνση
Επιστημονικών
Κινημάτων

ΣΥΝΔΙΟΡΓΑΝΩΤΕΣ (ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΑ)

Αμπασάδα Τήνου • Andros Routes • Άνεμος Ανανέωσης Σίφνου • Δίκτυο για Βιώσιμες Κυκλάδες • Εκπαιδευτικός Σύλλογος Αγίου Ιωάννη Κιθνίου • Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού • Ερευνητικό Κέντρο Άνδρου • Κίνηση για την Προστασία των Νησιδίων • Κίνηση Πολιτών Πάρου • Νήσος Αμοργός • Πολιτιστικός Σύλλογος Αγκαριάς Πάρου • Save ios • Σύλλογος Μονατών Ναύου «Η Τέχνη» • Σύνδεσμος Δροσπέδων Κιθνίου • Σύνδεσμος Ιητών • Σύνδεσμος Κυθνίων • Σύνδεσμος Σκινητών • Το Μιτάτο της Αμοργού

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

ΔΙΚΤΥΟ
ΓΙΑ
ΒΙΩΣΙΜΕΣ
ΚΥΚΛΑΔΕΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΗΜΕΡΕΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ 2025:
«Αρχιτεκτονική
κληρονομιά: Εμφανίζοντας
το παρελθόν με το μέλλον»

αμπασάδα

ANDROS
ROUTES

Άνεμος
Ανανέωσης

ΚΙΝΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΩΝ
ΠΑΡΟΥ

ΝΗΣΟΣ
ΑΜΟΡΓΟΣ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
ΣΚΙΝΗΤΩΝ

ANDROS
ROUTES

Άνεμος
Ανανέωσης

ΚΙΝΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΩΝ
ΠΑΡΟΥ

ΝΗΣΟΣ
ΑΜΟΡΓΟΣ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
ΣΚΙΝΗΤΩΝ

ΙΩΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

s22.gr

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΗΜΕΡΕΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ 2025:
«Αρχιτεκτονική
κληρονομιά: Εμφανίζοντας
το παρελθόν με το μέλλον»

ΤΟ ΜΙΤΑΤΟ
της Αμοργού

ΚΥΝΟΣ
ΑΜΟΡΓΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μαρία Καραμανώφ	
Εισαγωγικό σημείωμα	9
Θεόκτιστα και χειροποίητα. Νομική προστασία του αγροτικού πολιτιστικού τοπίου των Κυκλάδων	11
Ιάκωβος Μαθιουδάκης	
Για την προστασία των ξερολιθικών κατασκευών στις Κυκλάδες από την άποψη του διοικητικού δικαίου	17
Θεόδωρος Χίου	
Το νομικό πλαίσιο για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά ως εργαλείο προστασίας ξερολιθικών κατασκευών	33
Ελένη Μαΐστρου	
Προστασία του αγροτικού τοπίου των Κυκλάδων	49
Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου, Μαρία Ζ. Σιγάλα	
Ξερολιθικές κατασκευές στο νησί της Κύθνου	
Παρελθόν, παρόν και μέλλον	55
Βιβιάννα Α. Μεταλληνού	
Το οξύμωρο σχήμα της προστασίας της ξερολιθιάς στην πράξη	71
Κωνσταντίνα Παπαγεωργίου	
«Επισκευή», «επανάχρηση», «αλλαγή χρήσης» των ξερολιθικών κτισμάτων: Παίζοντας με τις λέξεις και (τ)η μοίρα του κυκλαδικού τοπίου	79

Introductory Note

The present publication is not yet another tribute to the unique historical, cultural, artistic, and ecological significance of dry-stone masonry, nor is it a simple appeal to save it from the impending mass destruction it faces. It is not addressed to the scientific community, which long ago recognized the great value of dry-stone masonry as a cultural landscape and has documented its multiple contributions to maintaining ecological balance and supporting agricultural cultivation. Nor is it addressed to the international legal order, which has likewise proclaimed –through international conventions– the need to protect cultural heritage, both tangible and intangible, and has imposed on the states that signed them the obligation to take the necessary measures for its protection.

Rather, it is addressed to the national legislator and the Greek public administration, which, despite their international commitments, continue stubbornly to fail to establish a specific, clear, and effective regime for the protection of dry-stone masonry – one that would bind, in an unequivocal manner, spatial planners, urban planners, designers, and every permitting authority.

Today, dry-stone masonry –a hallmark of the Greek landscape and an ancient, enduring symbol of the sustainable cooperation between humans and nature– is being brutally and rapidly displaced to make way for roads that lead nowhere, anonymous buildings and concrete walls, elaborate “landscaped areas,” and swimming pools. This publication therefore addresses primarily the professionals who are currently preparing Local Spatial Plans throughout Greece, and especially on the islands, to remind them that respect for dry-stone masonry is not a matter of discretionary choice but a legal obligation, grounded in multiple sources of Greek and international law, which they are duty-bound to uphold. It also seeks to underscore that, at this critical final moment, the fate of dry-stone masonry now lies in their hands and depends on their scientific conscience and sense of responsibility.

Maria Karamanof

Hon. Vice President of the Hellenic Council of State
President of the Chamber for Environment and Sustainability

Εισαγωγικό σημείωμα

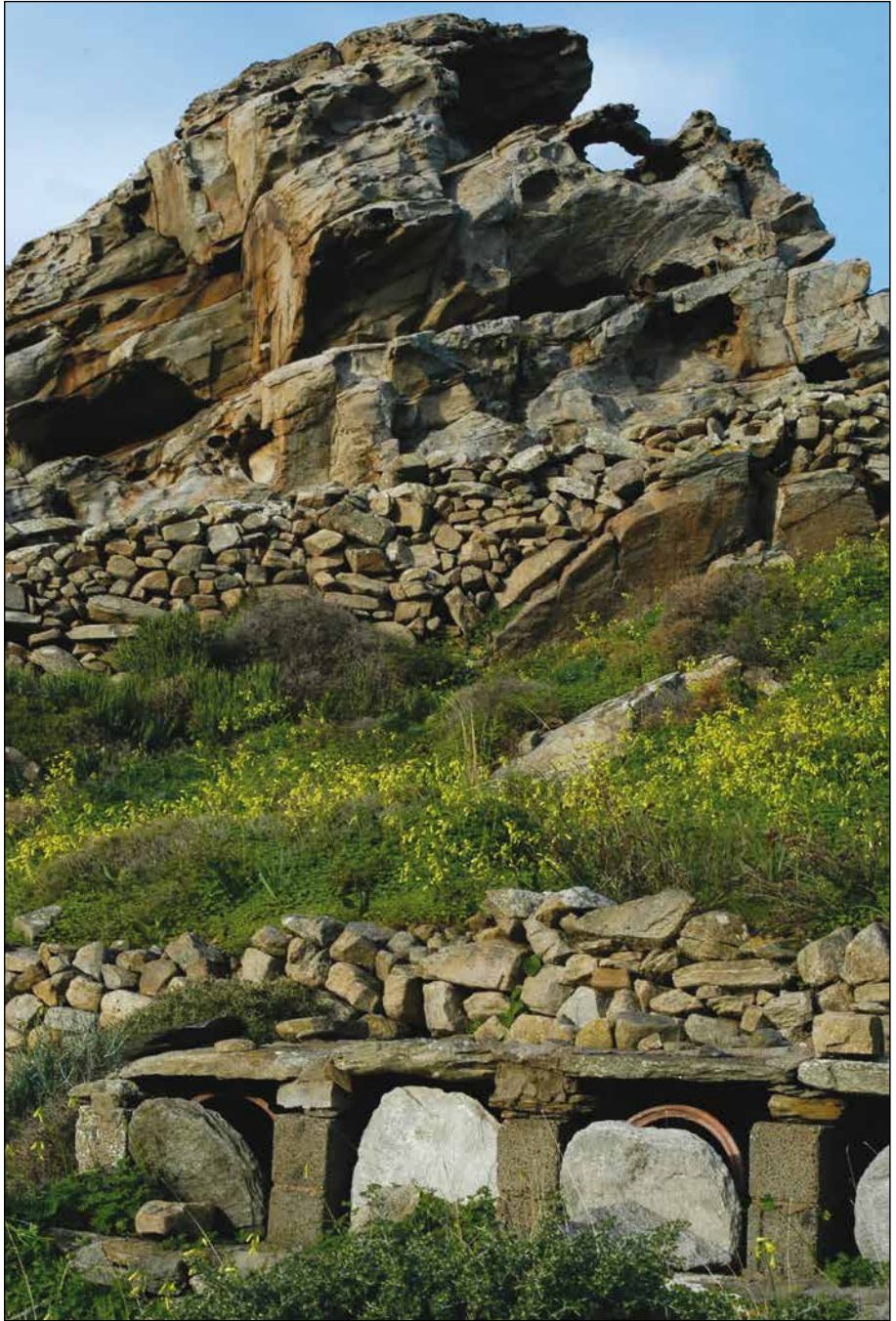
Η παρούσα έκδοση δεν αποτελεί άλλο ένα αφιέρωμα στη μοναδική ιστορική, πολιτιστική, καλλιτεχνική και οικολογική σημασία της ξερολιθιάς, ούτε μια απλή έκκληση για τη διάσωσή της από την επερχόμενη μαζική καταστροφή. Δεν απευθύνεται στην επιστημονική κοινότητα, αφού αυτή έχει ήδη προ πολλού αναγνωρίσει τη μεγάλη αξία της ξερολιθιάς ως πολιτιστικού τοπίου και έχει τεκμηριώσει την πολλαπλή συμβολή της στη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας και την αγροτική καλλιέργεια. Δεν απευθύνεται ούτε στη διεθνή έννομη τάξη, αφού και εκείνη έχει διακηρύξει μέσα από διεθνείς συμβάσεις την ανάγκη προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, υλικής και άυλης, και έχει επιβάλει στα κράτη που τις υπέγραψαν τη λήψη αναγκαίων μέτρων για την προστασία της. Απευθύνεται, όμως, στον εθνικό νομοθέτη και την ελληνική διοίκηση, που, παρά τις διεθνείς δεσμεύσεις τους, εξακολουθούν να παραλείπουν πεισματικά τη θέσπιση ενός ειδικού, σαφούς και αποτελεσματικού καθεστώτος προστασίας της ξερολιθιάς, το οποίο θα δεσμεύει με τρόπο αναντίρρητο χωροτάκτες, πολεοδόμους, μελετητές και κάθε αδειοδοτούσα αρχή.

Στις μέρες μας, η ξερολιθιά, σήμα κατατεθέν του ελληνικού τοπίου και πανάρχαιο διαχρονικό σύμβολο της βιώσιμης συνεργασίας ανθρώπου και φύσης, εκτοπίζεται με βάνουσο και ραγδαίο τρόπο για να δώσει τη θέση της σε δρόμους που οδηγούν στο πουθενά, σε απρόσωπα κτίσματα και τιμεντένιες μάντρες, περίτεχνους «περιβάλλοντες χώρους» και πισίνες. Επομένως, η παρούσα έκδοση απευθύνεται κυρίως στους μελετητές που εκπονούν σήμερα τα τοπικά σχέδια σε ολόκληρη την Ελλάδα και ιδίως στα νησιά, για να τους υπενθυμίσει ότι ο σεβασμός της ξερολιθιάς δεν είναι δυνητική ευχέρεια, αλλά υποχρέωση με πολλαπλά ερείσματα στη νομοθεσία, ελληνική και διεθνή, την οποία οφείλουν να τηρήσουν. Και να τους επισημάνει ότι, την ύστατη αυτή στιγμή, η τύχη της ξερολιθιάς βρίσκεται πλέον στα χέρια τους και επαφίεται στην επιστημονική τους συνείδηση και ευθύνη.

Μαρία Καραμανώφ

Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας ε.τ.

Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Περιβάλλοντος και Βιωσιμότητας

Πάρος, φωτ. Καρολάιν Χωλ.

ΘΕΟΚΤΙΣΤΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ

Νομική προστασία του αγροτικού
πολιτιστικού τοπίου των Κυκλάδων

Μαρία Καραμανώφ

Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας ε.τ.
Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Περιβάλλοντος και Βιωσιμότητας

The state of a landscape, both natural and man-made, is an indicator of the good functioning of the ecosystem and of the appropriate harmonization of human interventions with the natural environment and its carrying capacity. Although international conventions, the Greek Constitution and legislation include the necessary general guidelines for its protection, our country has not complied with its national and international obligations by establishing explicit, clear and specific institutional measures, with the result that the Greek landscape is being brutally abused with increasing intensity. The article emphasizes that the landscape and its characteristics are objective quantities, which are protected in themselves, regardless of the subjective preferences of the legislator, the administration or the observer, and the preservation of the individual elements of the landscape is not a choice but a legal obligation.

Στην Ελλάδα, η καταστροφή του φυσικού και πολιτιστικού τοπίου, υλικού και άυλου, έχει πάρει πλέον διαστάσεις βιβλικής καταστροφής. Η ταυτότητα της χώρας εξαλείφεται ραγδαία, και το κρίσιμο ερώτημα είναι πόσο ορθολογικό, ηθικό και, εντέλει, πόσο νόμιμο είναι άραγε κάτι τέτοιο.

Στο παρελθόν, η αξιολόγηση και εκτίμηση ενός τοπίου θεωρούνταν καταρχήν θέμα προσωπικής αισθητικής και, στην καλύτερη περίπτωση, αποτελούσαν αντικείμενο ακαδημαϊκών και φιλοσοφικών συζητήσεων. Σήμερα, όμως, οι νέες επιστήμες της βιώσιμης ανάπτυξης, της οικολογίας και της αρχιτεκτονικής του τοπίου αλλά και οι κοινωνικές επιστήμες που εξετάζουν την επίδρα-

ση του τοπίου στον άνθρωπο έχουν φέρει στο φως την πολλαπλή σημασία του τοπίου, η προστασία του οποίου έχει πλέον περιέλθει στην αρμοδιότητα του δικαίου και ιδίως του δικαίου του περιβάλλοντος.

Η έννοια του τοπίου και τα στοιχεία που το απαρτίζουν, η γεωμορφολογία και τα χαρακτηριστικά του, οι όγκοι, οι σκιές, τα χρώματα, οι χρήσεις και οι λειτουργίες του είναι μεγέθη αντικειμενικά, τα οποία εξετάζονται επιστημονικά και αξιολογούνται ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές προτιμήσεις του παρατηρητή. Και είναι πράγματι εγκληματικό το γεγονός ότι στη χώρα μας εγκρίνονται σήμερα έργα και δραστηριότητες που επιφέρουν βάνανυση προσβολή στο τοπίο, με την αιτιολογία ότι η βλάβη είναι ανεκτή, εφόσον δεν είναι ορατή από τους γειτονικούς οικισμούς.

Οι παλαιότερες νομοθεσίες, όπως ο Ν. 1469/1950, προέβλεπαν απλώς τον χαρακτηρισμό κάποιων περιοχών ως ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους, χωρίς όμως να θεσπίζουν ως προς αυτές συγκεκριμένες έννομες συνέπειες, λόγου χάρη, υποχρέωση ήπιας ανάπτυξης, μείωση ή απαγόρευση δόμησης και περιορισμένες χρήσεις συμβατές με το τοπίο. Ο χαρακτηρισμός υποδήλωνε απλώς μια επιθυμητή κατεύθυνση, μια υπόδειξη της πολιτείας προς τον χωροτάκτη, τον πολεοδόμο ή την αδειοδοτούσα αρχή να μεταχειριστούν την περιοχή φυσικού κάλλους όπως θεωρητικά το αξίζει. Ήταν στην ουσία μια ευχή, την οποία όμως οι αρμόδιες υπηρεσίες σχεδόν ποτέ δεν λάμβαναν σοβαρά υπ' όψιν κατά την αδειοδότηση τουριστικών ή βιομηχανικών εγκαταστάσεων, έργων υποδομής ή και μεμονωμένων κτισμάτων.

Ο Ν. 1650/1986, που ψηφίστηκε σε συμμόρφωση προς το άρθρο 24 του Συντάγματος, όρισε ότι «η φύση και το τοπίο προστατεύονται και διατηρούνται ώστε να διασφαλίζονται οι φυσικές διεργασίες, η αποδοτικότητα των φυσικών πόρων, η ισορροπία και η εξέλιξη των οικοσυστημάτων, καθώς και η ποικιλομορφία, η ιδιαιτερότητα και η μοναδικότητά τους». Πρόκειται για ένα νομοθέτημα το οποίο για πρώτη φορά αναγνώρισε τις σύνθετες και πολύπλοκες λειτουργίες που επιτελούν τα οικοσυστήματα και προστάτευσε το τοπίο όχι μόνο ως αισθητικό πόρο, αλλά και ως αδιάψευστη απόδειξη της φυσικής ισορροπίας μιας περιοχής.

Η χρήση της νομοθεσίας αυτής υπήρξε, δυστυχώς, πολύ φειδωλή και περιορίστηκε αποκλειστικά στα φυσικά οικοσυστήματα και τους οικοτόπους, η προστασία των οποίων μας είχε επιβληθεί υποχρεωτικά από την ενωσιακή νομοθεσία και ιδίως την οδηγία Natura. Αντίθετα, οι διεθνείς συμβάσεις που έχουμε υπογράψει και οι οποίες δεσμεύουν τη χώρα για την προστασία του τοπίου και της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς έμειναν στα χαρτιά, αφού ποτέ δεν εξειδικεύθηκαν με συγκεκριμένα, σαφή και δεσμευτικά νομοθετικά μέτρα.

Το κενό ανέλαβε να καλύψει η νομολογία του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία, τριάντα πέντε χρόνια πριν, έκανε ευρεία χρήση του Ν. 1650/1986, ερμηνεύοντας τις διατάξεις του υπό το φως των αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης, των διεθνών συμβάσεων και της ενωσιακής νομοθεσίας, για να προστατεύσει τοπία όχι αμιγώς φυσικά. Για παράδειγμα, έκρινε μη νόμιμη την ένταξη στο σχέδιο πόλεως μιας περιοχής στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης, με το σκεπτικό ότι, όπως προκύπτει από την εισήγηση της αρμόδιας υπηρεσίας, η περιοχή περιλαμβάνει παράκτια και δασικά οικοσυστήματα, καθώς και πλούσια βλάστηση σε συνδυασμό με τα εκεί ευρισκόμενα πολιτιστικά στοιχεία και, ως εκ τούτου, εμπίπτει στην κατηγορία των αυτοτελώς προστατευόμενων τοπίων φυσικού και πολιτιστικού χαρακτήρα, εξαιρείται αυτεπαγγέλτως από την πολεοδόμηση και πρέπει να υπαχθεί σε ειδικό προστατευτικό καθεστώς. Στο σημείο αυτό, χρειάζεται να κάνω μια παρένθεση για να επισημάνω ότι εκείνη την εποχή υπήρχαν ακόμα στα υπουργεία υπηρεσίες που εισηγούνταν με κριτήρια αμιγώς επιστημονικά και διατύπωναν την άποψή τους, παρά την αντίθετη γνώμη των προϊσταμένων τους, γεγονός εξαιρετικά χρήσιμο για τη διαμόρφωση της κρίσης του δικαστηρίου. Σήμερα, δυστυχώς, αυτό συμβαίνει ολοένα και σπανιότερα. Ανάλογη προστασία παρασχέθηκε από το δικαστήριο στον φυσικό περιβάλλοντα χώρο της Μονής, όπου η εγκατάσταση κεραιάς κινητής τηλεφωνίας κρίθηκε μη νόμιμη, διότι ο χώρος αυτός περιελάμβανε όχι μόνο συγκρότημα κάθετων βράχων, δηλαδή ένα ιδιαίτερο φυσικό τοπίο, αλλά και λιθόκτιστο μονοπάτι που οδηγούσε σε φυσικό σπήλαιο ιστορικής σημασίας. Αντίστοιχα, ο νομικός χαρακτηρισμός της νήσου Ύδρας ως μνημείου και τοπίου ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους οδήγησε το δικαστήριο στην απαγόρευση οικοδομικών εργασιών που αλλοίωναν τη μορφή των διατηρητέων κτιρίων και απειλούσαν με σοβαρή βλάβη το αισθητικό περιβάλλον της Ύδρας.

Η νομολογία αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι υπήγαγε στην έννοια του προστατευτέου τοπίου όχι μόνο τα αμιγώς φυσικά συστήματα, αλλά και συστήματα μεικτά, φυσικά και ανθρωπογενή, κάθε είδους και μεγέθους, από οικισμούς στο σύνολό τους μέχρι μεμονωμένα πέτρινα μονοπάτια. Η προστασία αυτή είναι σύμφωνη με τους ορισμούς του Ν. 1650/1986 και επιβάλλεται για λόγους διαφύλαξης όχι μόνο της αισθητικής αξίας του τόπου, αλλά και της ισορροπίας του συνολικού συστήματος, φυσικού και ανθρωπογενούς, η καλή λειτουργία του οποίου αποτυπώνεται στη μορφή του.

Σήμερα πλέον, υπό το πρίσμα της ολιστικής προσέγγισης που υιοθετούν οι επιμέρους κλάδοι της επιστήμης, καθίσταται φανερό ότι η αισθητική αξία της φύσης δεν υπολείπεται διόλου της λειτουργικής, αλλά ότι αμφοτέρως αποτελούν στην ουσία τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η σημαντική αυτή διάγνωση της βαθύτερης ουσίας των πραγμάτων απαντάται ήδη από την αρχαιότητα

στον ελληνικό φιλοσοφικό λόγο, ο οποίος δεχόταν ανέκαθεν ότι το αγαθό, το αληθινό και το ωραίο ταυτίζονται. Η ίδια αυτή αρχή επανέρχεται σήμερα ως το φιλοσοφικό θεμέλιο της σύγχρονης επιστήμης της βιώσιμης ανάπτυξης. Αληθινό είναι αυτό που αναγνωρίζει τους φυσικούς νόμους που το διέπουν και, συνεπώς, λειτουργεί και εξελίσσεται σεβόμενο την εσωτερική τους λογική, χωρίς να την παραβιάζει. Και αν κάτι είναι με την έννοια αυτή αληθινό, δεν μπορεί παρά να είναι και αγαθό, δηλαδή σωστό, συνετό και βιώσιμο. Λειτουργεί θετικά τόσο για τον ίδιο του τον εαυτό όσο και για το ευρύτερο σύστημα στο οποίο ανήκει, και αμφοτέρωθεν αποκτούν τη δυνατότητα να προσαρμόζονται στις αλλαγές, να αντέχουν και να συνεξελίσσονται δυναμικά, διατηρώντας ταυτόχρονα το καθένα την αυτονομία και την ισορροπία του. Και όταν αυτό συμβαίνει, το υποκείμενο αποκτά συγκεκριμένη μορφή· είναι όμορφο, ακριβώς επειδή η αρμονική λειτουργία του αντικατοπτρίζεται και στην όψη του. Η μεν φύση το επιτυγχάνει αβίαστα, χάρη στους εγγενείς μηχανισμούς της. Ένα τοπίο φυσικό και ανέγγιχτο από τον άνθρωπο δεν μπορεί παρά να είναι και αισθητικά ωραίο όπου κι αν βρίσκεται, όποια κι αν είναι τα χαρακτηριστικά του. Και η ομορφιά του αυτή, προϊόν της εσωτερικής αρμονίας και ισορροπίας, είναι αντικειμενική και ανεξάρτητη από τις υποκειμενικές προτιμήσεις του τυχόν παρατηρητή. Ο άνθρωπος, από την άλλη, έχει την ελευθερία της επιλογής. Διαθέτει τον ορθό λόγο και την ηθική, που του επιτρέπουν να αναγνωρίσει τα όριά του και να αποφασίσει αν θα τα σεβαστεί ή αν θα επιχειρήσει να τα παραβιάσει και να υποστεί τις συνέπειες.

Είναι γεγονός ότι, στη διαδρομή της ανθρώπινης ιστορίας, το φυσικό τοπίο έχει υποστεί μια σειρά από αλλοιώσεις αναγκαίες για την επιβίωσή μας. Σήμερα, όμως, οι τεχνολογικές δυνατότητες έχουν επιτρέψει στην ανθρώπινη μεταοδοξία και αλαζονεία να κάνουν παρεμβάσεις που παραβιάζουν όχι μόνο την αισθητική, αλλά ακόμα και τον ορθό λόγο και την ηθική, δηλαδή το ίδιο το ένστικτο της επιβίωσης. Η αυθόρμητη αποστροφή που μας προκαλεί η θέα ενός βάνουσα κακοποιημένου τοπίου δεν είναι πάρα η άμεση και αδιάσειστη απόδειξη του μεγάλου λάθους και της βαρύτατης αδικίας που έχουμε διαπράξει εις βάρος ανθρώπου και φύσης. Αντίθετα, ένα τοπίο, όπου η ανθρώπινη παρουσία και τα έργα της εναρμονίζονται με τα χαρακτηριστικά του, μας ευχαριστεί αισθητικά αλλά και ταυτόχρονα μας καθησυχάζει. Μας διαβεβαιώνει ότι η ανθρώπινη παρέμβαση έχει περιοριστεί στο αναγκαίο μέτρο ώστε να καταστήσει το φυσικό περιβάλλον ασφαλέστερο και καταλληλότερο να μας φιλοξενήσει.

Οι αρχές αυτές, οι οποίες συνιστούν και το βασικό υπόβαθρο της αειφορίας, βρίσκουν την απόλυτη και χαρακτηριστική τους έκφραση στην περίπτωση της ξερολιθιάς. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, η ξερολιθιά αποτελεί το σύμβολο της βιώσιμης ανθρώπινης παρέμβασης στο περιβάλλον. Λειτουργήσει και

θα εξακολουθήσει, αν φυσικά της το επιτρέψουμε, να λειτουργεί επωφελώς και για τη φύση και για τον άνθρωπο. Προστατεύει τα οικοσυστήματα από τη διάβρωση, τις κατολισθήσεις και τις πλημμύρες, συγκρατεί το νερό και εξασφαλίζει στον άνθρωπο συνθήκες επιβίωσης σε περιβάλλον καταρχήν αφιλόξενο για την αγροτική καλλιέργεια, όπως είναι τα νησιά της Μεσογείου. Με τα κριτήρια που προαναφέρθηκαν, η ξερολιθιά είναι αληθινή και σωστή – γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι και πανέμορφη.

Όπως αναφέρεται και στις εισηγήσεις που ακολουθούν, η ελληνική ξερολιθιά τελεί σήμερα υπό την προστασία της UNESCO. Όμως, το ελληνικό κράτος υπολαμβάνει ότι, εφόσον η προστασία της δεν συνοδεύεται από άμεσες διεθνείς κυρώσεις, δεν έχει καμία έννομη συνέπεια και μπορεί να παραμένει στα χαρτιά. Πρόκειται για μεγάλο λάθος, το οποίο, σαράντα ολόκληρα χρόνια μετά την ψήφιση του Ν. 1650/1986, δεν έχει ακόμα διορθωθεί. Εν τω μεταξύ, εκσκαφείς και μπουλντόζες εξαφανίζουν τη μια μετά την άλλη τις ξερολιθιές της ελληνικής υπαίθρου για να δημιουργηθούν δρόμοι για τη διέλευση ανεμογεννητριών, να μετατραπούν τα αγροκτήματα σε οικοδομήσιμα οικοπέδα και να εξασφαλιστεί χώρος για πισίνες και επιτηδευμένους κήπους πολυτελών τουριστικών καταλυμάτων και κατοικιών.

Έχει πράγματι το ελληνικό κράτος την ευχέρεια να μη συμμορφώνεται με τις διεθνείς και συνταγματικές υποχρεώσεις του και να εγκαταλείπει στην τύχη τους τις ξερολιθιές; Μια πρώτη απάντηση έχει ήδη δοθεί από τη νομολογία του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο έκρινε ότι τυχόν παράλειψη ή καθυστέρηση εκ μέρους της διοίκησης να εγκαθιδρύσει κατάλληλο καθεστώς προστασίας για τη διατήρηση σημαντικού οικοτόπου συνιστά πράγματι παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας, υποκείμενη σε αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του ΣτΕ. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά το ΠΕ ΣτΕ 185/1997, «άλλως η μεν συνταγματική επιταγή θα μετέπιπτε σε θεωρητική διακήρυξη της αρχής, το δε φυσικό περιβάλλον θα παρέμενε άνευ προστασίας, εκτεθειμένο σε ανεπανόρθωτη καταστροφή [...] Μέχρις ότου εκδοθεί το προεδρικό διάταγμα [προστασίας], το σύνολο του βιοτόπου υπάγεται αυτοδικαίως στη μείζονα προστασία του άρθρου 19 § 1 του Ν. 1650/1986».

Η βασική αυτή προσέγγιση του δικαστηρίου έχει ανάλογη εφαρμογή και στην περίπτωση της ξερολιθιάς. Και μάλιστα κατά μείζονα λόγο, δεδομένου ότι η ξερολιθιά είναι αντικείμενο επάλληλης προστασίας, αφενός ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά και αφετέρου ως στοιχείο που διασφαλίζει την ισορροπία του φυσικού περιβάλλοντος και την αγροτική παραγωγή. Ακόμα, λοιπόν, και αν δεν υπάρχει ειδική και ρητή νομοθετική πρόβλεψη, η υποχρέωση διάσωσης της ξερολιθιάς πηγάζει ευθέως από τη συνταγματική προστασία της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως αυτή φωτίζεται από τις δι-

εθνείς συμβάσεις και εξειδικεύεται από την UNESCO. Η εν λόγω υποχρέωση δεσμεύει πρωτίστως τους μελετητές των χωροταξικών και πολεοδομικών σχεδίων που εκπονούνται αυτή τη στιγμή σε ολόκληρη τη χώρα, οι οποίοι οφείλουν να θεσπίσουν προδιαγραφές και μέτρα για τη διάσωση της ξερολιθιάς. Δεσμεύει, επίσης, τις κατά τόπους διευθύνσεις πολεοδομίας αλλά και κάθε αρμόδια αρχή που προβαίνει σε ατομική αδειοδότηση οποιουδήποτε έργου συνεπάγεται κίνδυνο για την ξερολιθιά. Αν η υποχρέωση αυτή παραβιαστεί, η νομολογία του ΣτΕ έχει ήδη δείξει τον νομικό δρόμο, με τον οποίο η προστασία της ξερολιθιάς μπορεί να υλοποιηθεί αποτελεσματικά στην πράξη μέσω των δικαστηρίων.

Εύχομαι η πολιτεία να φανεί συνεπής στις υποχρεώσεις της, χωρίς να αναγκάζονται οι πολίτες να καταφεύγουν στα δικαστήρια. Ελπίζω, πάντως, ότι, αν χρειαστεί, τα δικαστήρια θα φανούν και σήμερα αντάξια της ευθύνης και της αποστολής τους.

Ξερολιθιά στο μονοπάτι για τον φάρο (Σίφνος), φωτ. Ελένη Τζιρτζιλιάκη.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΞΕΡΟΛΙΘΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ, ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ιάκωβος Μαθιουδάκης

Αν. Καθηγητής Νομικής Σχολής Α.Π.Θ., δικηγόρος

Abstract

The dry-stone constructions, as an essential element of the Cycladic landscape, are protected both by the Greek Constitution, international law and the Greek legislation, as a part of the cultural environment and the landscape. The case law of the Council to State boosts that protection by general principles and other forms of rules.

I. Εισαγωγικά

Σχετικά με τον προσδιορισμό του αντικειμένου της προστασίας

Οι Κυκλάδες είναι κατάσπαρτες από ξερολιθιές, δηλαδή από κατασκευές δημιουργημένες αποκλειστικά από (ακατέργαστη) πέτρα, άνευ κονιάματος, είτε πρόκειται για κτίσματα κλειστού χώρου, προορισμένα για να χρησιμοποιηθούν ως στάβλοι, αποθήκες και, σπανιότερα, ως καταλύματα, είτε για κατασκευές ανοιχτού χώρου, όπως περιφράξεις, πεζούλες, αλώνια, καλντερίμια κ.ά. Οι ξερολιθιές αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο του τοπίου των Κυκλάδων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ανταποκρίνονται όχι μόνο σε μια οικονομική ανάγκη – με πρώτη ύλη την πέτρα, η οποία αφθονεί στις Κυκλάδες–, αλλά και σε μια οικολογική ανάγκη, με την αξιοποίηση στοιχείων του τοπίου, τα οποία θα έπρεπε, διαφορετικά, να απομακρυνθούν. Πρόκειται για τρόπο κατασκευής που αφενός εμποδίζει τη διάβρωση, συγκρατεί το νερό και αποταμιεύει την υγρασία σ' ένα τοπίο άνυδρο και αφετέρου συνάδει με τη χαμηλή βλάστηση και το ξηρό κλίμα. Παράλληλα, ξερολιθιές κατασκευές, όπως οι φράχτες, χρησιμεύουν

ως όριο των εγγείων ιδιοκτησιών. Τέλος, οι παραδοσιακές και φιλικές προς το περιβάλλον κατασκευές δημιουργούν μικροκλίμα, λόγω της ηλιακής ενέργειας που απελευθερώνεται τη νύχτα, καθώς και ένα χαρακτηριστικό αισθητικό αποτέλεσμα. Χρησίμευσαν κυρίως στην κτηνοτροφία (στάβλοι, περιφράξεις) και στη γεωργία («πεζούλες»). Παρά την απλότητα των υλικών και της κατασκευής τους, είχαν εξαιρετικά αποτελέσματα στη συγκράτηση του βρόχινου νερού, στη δημιουργία εδάφους πρόσφορου για καλλιέργεια, που δεν διαβρώνεται και δεν ερημοποιείται, ενώ η συμβολή τους στη διατήρηση της βιοποικιλότητας σε αυτό το πλαίσιο δεν είναι αμελητέα. Στην Τήνο έχουν καταμετρηθεί 270.000 τέτοιες αναβαθμίδες, πάνω από 50.000 τέτοια σταβλάκια, καθώς και 500 χλμ. μονοπάτια, κατά κανόνα λιθόστρωτα.

Οι ξερολιθικές κατασκευές ανάγονται κυρίως στον 18ο και 19ο αι., λόγω της αύξησης του πληθυσμού, αλλά η χρονολόγησή τους δεν είναι ευχερής, λόγω των διαρκών (παλιμψηστικών) ανακατασκευών τους. Υπάρχουν, βέβαια, τέτοιες κατασκευές από την αρχαιότητα, όπως τα κυκλώπεια τείχη στις Μυκήνες ή οι πεζούλες ηλικίας μιάμιση και δύομισι χιλιετιών στην Τίρυνθα και τη Νάξο.¹

1. Από την εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με τις ξερολιθιές, βλ. ενδεικτικά τις εξής μελέτες: Ε. Παγκρατίου, «Η ξερολιθιά: στήριγμα της γης, στήριγμα και του πολιτισμού», *Πρακτικά του 2ου Διεπιστημονικού Συνεδρίου του Μετσοβίου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε) του Ε.Μ.Π.*, Ιούνιος 1998· Ι. Παπαευτυχίου, «Τα ξερολιθικά κτίσματα των Δωδεκανήσων», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. Κ', 2005, σ. 405. Ι. Παπαευτυχίου, «Ξερολιθικά κτίσματα στην Ελλάδα. Η αξία και η απαξίωσή τους με αναθεωρητική ματιά», στο: Αμπασάδα (Πολιτιστικός Σύλλογος), *Αγροτικά μνημεία της Τήνου. Κτίσματα ταπεινά, κοσμήματα του τοπίου*, Αθήνα 2023· Ν. Βερνίκος / Σ. Δασκαλοπούλου / Γ. Παυλογεωργάτος, «Πρόταση ταξινόμησης ξερολιθικών κατασκευών», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικής Ημερίδας με θέμα: Ο δομικός λίθος στα μνημεία*, ICOMOS - Ι.Γ.Μ.Ε., Αθήνα και Μυτιλήνη, Νοέμβριος 2001, σ. 265· βλ., επίσης, τα εξής βιβλία: Τ. Γιοχάλας, *Άνδρος. Αρβανίτες και αρβανίτικα*, Αθήνα 2000· Μ. Γλέζος, *Η συνείδηση της πετραιάς γης - Κυκλαδογραφίες*, Αθήνα 1997· Α. Καπετάνιος, *Το ελληνικό τοπίο. Σπουδή του τόπου και θεώρηση του ελληνικού τοπίου*, Αθήνα 2018· Θ. Πετανίδου, *Αναβαθμίδες του Αιγαίου: Το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*, Αθήνα 2015· Ν. Σηφουνάκης, *Τα λιθόστρωτα της Λέσβου*, Αθήνα 1984· Ν. Σηφουνάκης, *Τα λιθόστρωτα. Αιγαιοπελαγίτικα και στεριανά* (δίγλωσση έκδοση), Αθήνα 1998· Ο. Rackham / J. Moody, *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, μτφρ. Κ. Σμπόνιας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2004. Χρήσιμος, τέλος, είναι και ο ιστότοπος www.kserolithies.gr/it-techni-tis-xerolithias.

II. Ξερολιθιές – Στοιχεία του τοπίου και του πολιτιστικού περιβάλλοντος

Οι κατασκευές αυτές αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα των υλικών μέσων, των συνθηκών και του τρόπου διαβίωσης παλαιότερων εποχών στον κυκλαδικό χώρο. Έχουν σημασία όχι μόνο ως στοιχεία της ιστορικής μνήμης, του τρόπου προσαρμοστικότητας και ευρηματικότητας του ανθρώπου στο περιβάλλον, αλλά και ως μορφές δημιουργίας ενός αισθητικού αποτελέσματος στο κυκλαδικό τοπίο, άμεσα συνυφασμένες με την ταυτότητά του. Λόγω των υλικών και του λιτού τρόπου κατασκευής τους, εντάσσονται αβίαστα στο φυσικό περιβάλλον διατηρώντας ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του αγροτικού χώρου. Πρόκειται για αξιόλογα –και γι' αυτό τον λόγο προστατευτέα– στοιχεία του τοπίου αλλά και του ευρύτερου πολιτιστικού (αρχιτεκτονικού) περιβάλλοντος, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια, μιας και το τοπίο συμμειγνύει το φυσικό με το πολιτιστικό περιβάλλον², ενώ το πολιτιστικό περιβάλλον χαρακτηρίζεται από την προοπτική του χώρου στον χρόνο.³

III. Το είδος της προστασίας

Οι ιδιαιτερότητες αυτές παρέχουν ίσως τη βάση ορισμένων αρχικών οριοθετήσεων για την προστασία των ξερολιθικών κατασκευών στις Κυκλάδες. Το πρώτο εγγενές πρόβλημα αποτελεί ο μεγάλος αριθμός και η διασπορά τους, με αποτέλεσμα η καταστροφή τους να μην είναι εύκολα παρατηρήσιμη. Γι' αυτό και οι ξερολιθικές κατασκευές θα πρέπει να καταγραφούν (ανά νησί και περιοχή)⁴,

2. Πβ. Ε.-Α. Μαριά, *Η νομική προστασία του τοπίου στο διεθνές, κοινοτικό και εθνικό δίκαιο*, Αθήνα/Κομοτηνή 2009, σ. 87 επ. (91).

3. Για τη δυναμική ενότητα φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, πβ. Ε. Τροβά, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το Σύνταγμα του 1975/86*, Αθήνα/Κομοτηνή 1992, σ. 73 επ.

4. Η καταγραφή των πολιτιστικών μνημείων αποτελεί το πρώτιστο και βασικό μέτρο προστασίας τους, όπως π.χ. προβλέπει το άρθρο 12 της Σύμβασης για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Παρίσι, 17-10-2003, κυρωτ. Ν. 3521/2006)· ομοίως, το άρθρ. 5 § 5 του αρχαιολογικού Ν. 4858/2021, όπως προστέθηκε με το άρθρ. 4 του Ν. 5103/2024, για το Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς· ακόμη, το άρθρ. 11 της Σύμβασης των Παρισίων του 1972. Το ζήτημα της καταλογογράφησης των πολιτιστικών αγαθών έχει απασχολήσει την ξένη βιβλιογραφία, C.T. Rezin, «L' inventaire général du patrimoine culturel: les nouvelles relations entre l' Etat et les regions», στο: P. Le Louarn (επιμ.), *Le patrimoine culturel et la décentralization*, 2011, σ. 201 επ.

όπως προβλέφθηκε και η καταγραφή των δασών, η οποία υλοποιήθηκε μέσω του δασολογίου ως βασικού μέσου για την προστασία τους.⁵

Ο μεγάλος αριθμός των κατασκευών αυτών επιφυλάσσει μια περαιτέρω δυσχέρεια στην προστασία τους. Αν ακολουθηθεί μια γενικού επιπέδου προστασία όλων των ξερολιθικών κτισμάτων, υπάρχει ο κίνδυνος περιπτώσεις χρήζουσες ιδιαίτερης προστασίας να αφομοιωθούν στο πλήθος. Επομένως, πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ *μεμονωμένης προστασίας* στοιχείων του πολιτιστικού περιβάλλοντος, η οποία θα είναι αυξημένη, και *γενικής προστασίας*, η οποία θα καλύπτει όλες τις περιπτώσεις, αλλά δεν θα έχει την ίδια ένταση. Στη *μεμονωμένη προστασία* μπορούν να ενταχθούν οι περιπτώσεις των αρχαίων (προγενέστερων του 1830) μνημείων, τα οποία προστατεύονται φύσει⁶, καθώς και οι περιπτώσεις των λοιπών εκδοχών εξατομικευμένης προστασίας, με βάση ορισμένη διοικητική πράξη, όπως τα νεότερα μνημεία⁷ και τα διατηρητέα.⁸

Κατά τα λοιπά, η προστασία μπορεί να είναι *συνολική*, είτε ως *γενική προστασία* βάσει κανονιστικών ρυθμίσεων (π.χ. σε επίπεδο χωροταξικού σχεδιασμού ή ευρύτερου χωρικού ή πολεοδομικού σχεδιασμού) είτε και βάσει ειδικού νομοθετήματος προστασίας των συγκεκριμένων (μεμονωμένων) στοιχείων του τοπίου βάσει της οικολογικής και αισθητικής τους αξίας, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια.

IV. Τα νομικά μέσα της προστασίας

Ανατρέχοντας στις πηγές της ελληνικής έννομης τάξης μπορούμε να αποτυπώσουμε την προστασία των ξερολιθιών στο Σύνταγμα, στο διεθνές δίκαιο, στον νόμο αλλά και πέραν των τυπικών πηγών στη νομολογία των δικαστηρίων.⁹

5. Πβ. χαρακτηριστικά, ΣτΕ 2236/2018 και Γ. Σιούτη, *Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος*, Δ' έκδ., 2022, σ. 81 επ., Δ. Μπουγάτσος, «Οι συνταγματικές δεσμεύσεις ως προς την κατάρτιση δασολογίου και το περιεχόμενο των δασικών χαρτών», στο: *Σύ και δικαστής άριστος. Σύμμεικτα εις μνήμην Γεωργίου Χ. Παναγιωτόπουλου*, 2022, σ. 1153 επ., Ο. Παπαδοπούλου, *Δασολόγιο – Κτηματολόγιο: μια δύσκολη συνάρτηση*, *ΔιΔικ*, 2018, 708 επ.

6. Άρθρ. 6 § 4 περ. α' Ν. 4858/2021.

7. Άρθρ. 6 § 4 περ. β' Ν. 4858/2021 – τόσο τα πριν όσο και τα εντός των τελευταίων 100 ετών νεότερα μνημεία χαρακτηρίζονται ως τέτοια με απόφαση του υπουργού Πολιτισμού μετά από εισήγηση της Υπηρεσίας και γνώμη του Συμβουλίου, που δημοσιεύεται στην ΕτΚ.

8. Άρθρ. 6 § 3 Ν. 4067/2012 (ΝΟΚ).

9. Βλ. και Θ. Χίου, «Νομικά εργαλεία διαφύλαξης και διατήρησης του Γεωργικού Πολιτισμού της Τήνου», στο: Θ. Χίου / Ρ. Θανόπουλος (επιμ.), *Γεωργικός Πολιτισμός*

Στο ίδιο το Σύνταγμα μπορεί να στηριχθεί μια αυξημένη, από άποψη τυπικής ισχύος, προστασία των ξερολιθιών του κυκλαδίτικου τοπίου ως στοιχείων της έννοιας του «πολιτιστικού» περιβάλλοντος του άρθρου 24 § 1 και 6 του Συντάγματος. Το πολιτιστικό περιβάλλον περιλαμβάνει, κατά την § 1, το ανθρωπογενές (ή τεχνητό) περιβάλλον εν γένει¹⁰ ενώ, κατά την § 6, την ειδικότερη έκφραση των στοιχείων της ανθρώπινης δημιουργίας, τα οποία διαθέτουν ανεξίτηλη αξία στον χρόνο (ιστορική, καλλιτεχνική, λαογραφική, εθνολογική, κοινωνική, τεχνική, αρχιτεκτονική, εν γένει ιστορική και καλλιτεχνική αλλά και βάσει στοιχείων δεξιοτήτας)¹¹ και οφείλουν να διατηρηθούν χάριν της ανθρώπινης ιστορίας και μνήμης ως *μνημεία* (πολιτιστικό περιβάλλον εν στενή εννοία).¹² Ως ιδιαίτερα δείγματα της ανθρώπινης αρχιτεκτονικής, τεχνικής ικανότητας αλλά και ευρηματικότητας λόγω του ιδιαίτερου τρόπου κατασκευής τους και του ιδιαίτερου, συναρμοσμένου απόλυτα με το τοπίο, αισθητικού αποτελέσματος και των πολλαπλών ευεργετικών συνεπειών τους για τον άνθρωπο και το περιβάλλον, οι ξερολιθιές αποτελούν παραδοσιακά στοιχεία του ανθρώπινου και δη, ειδικά εν προκειμένω, του ελληνικού-κυκλαδίτικου πολιτισμού.¹³ Η ένταξη των ξερολιθικών κατασκευών στο πολιτιστικό περιβάλλον κατά το άρθρο 24 § 1 και 6 του Συντάγματος μπορεί να συνεπάγεται και γι' αυτές τη γενική, αυξημένη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος:¹⁴ την απαγόρευση καταστροφής αλλά και υποβάθμισής του· επιπλέον, την επιβολή της υποχρέωσης στον ιδιοκτήτη του μνημείου να το αποκαταστήσει στην αρχική του

της Τήνου. Όφεις διεπιστημονικής προσέγγισης, Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, 2024, σ. 255 επ.

10. Δ. Χριστοφιλόπουλος, *Προστασία πολιτιστικών αγαθών*, Αθήνα 2005, σ. 12· Γ. Σιούτη, *Εγχειρίδιο δικαίου περιβάλλοντος*, Δ' έκδ., 2022, σ. 9· βλ. και τον ορισμό του άρθρ. 1 § 6 του Ν. 360/1976 [= άρθρ. 1 § 6 ΚΒΠΝ (ΠΔ της 27-7-1999, 580 Δ)], ότι «πολιτιστικό περιβάλλον» αποτελούν «τα ανθρωπογενή στοιχεία πολιτισμού και χαρακτηριστικά, ως τούτα διμορφώθησαν εκ της παρεμβάσεως και των σχέσεων του ανθρώπου μετά του φυσικού περιβάλλοντος, περιλαμβανομένων των ιστορικών χώρων και της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής, εν γένει, κληρονομιάς της χώρας».

11. Βλ. το άρθρ. 2 περ. β', δ' και ε' του Ν. 4858/2021.

12. Β. Ρώτης, «Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος», *ΤιμηΤομΣτΕ 1929-1979*, Ι, Αθήνα 1979, σ. 128 επ. (ιδ. 127, 140)· Ε. Τροβά, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το Σύνταγμα του 1975/86*, ό.π., σ. 70.

13. Θ. Χίου, «Οι ξερολιθικές κατασκευές ως πολιτιστικά αγαθά - Όφεις και προοπτικές έννομης προστασίας τους από το Δίκαιο Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Ν. 4858/2021)», στο: Αμπασιάδα (Πολιτιστικός Σύλλογος), *Αγροτικά μνημεία της Τήνου. Κτίσματα ταπεινά, κοσμήματα του τοπίου*, Αθήνα 2023, σ. 109 επ.

14. Αντί άλλων, Α. Τάχος, *Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος*, ΣΤ' έκδ., Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2006, σ. 244-245.

μορφή¹⁵ τη διηλεκτή προστασία του στον χρόνο¹⁶, μαζί με τον αναγκαίο για την ανάδειξή του περιβάλλοντα χώρο, με τον οποίο βρίσκεται σε λειτουργική ενότητα¹⁷ ανεξαρτήτως, μάλιστα, καταρχήν του κόστους συντήρησης ή αποκατάστασης, εκτός κι αν αυτό υπερβαίνει το εύλογο όριο του άρθρου 24 § 6 του Συντάγματος, οπότε η σχετική οικονομική επιβάρυνση αναζητάται εν όλω ή εν μέρει από το κράτος¹⁸ ευθέως εκ του Συντάγματος (άρθρ. 24 § 6) και ήδη από τον νόμο (άρθρ. 19 Ν. 4858/2021 και άρθρ. 22 Ν. 1650/1986)¹⁹ την *in situ* καταρχήν προστασία του στοιχείου του πολιτιστικού περιβάλλοντος²⁰ κ.ά.

Το ερώτημα, βέβαια, συνίσταται εν προκειμένω στο αν η προστασία των ξερολιθιών οφείλει να βασίζεται σε ατομική ή κανονιστική πράξη προστασίας ή αν η προστασία αυτή (αρκεί να) θεμελιώνεται (απευθείας) από το Σύνταγμα λόγω της ίδιας της φύσης τους, όπως συμβαίνει με ευαίσθητα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, όπως, λόγου χάρη, ο αιγιαλός.²¹ Πλην της σημειακής προστασίας των ξερολιθικών κτισμάτων, είτε προστατεύονται φύσει ως αρχαία μνημεία λόγω της αρχαιότητάς τους (προ του 1830) είτε χαρακτηρίζονται ως νεότερα μνημεία, με ατομική πράξη της διοίκησης, είτε πρόκειται για διατηρητέα κτίσματα²², και της ευρύτερης προστασίας τους με κανονιστικές ρυθμίσεις χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού²³ ή των ειδικών καθεστώτων των άρθρ. 18-19 του Ν. 1650/1986²⁴, θα πρέπει να γίνει δεκτό, όπως δέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ότι ακόμη και πριν από την ειδική αυτή καθιέρωση προστασίας τους, «τουλάχιστον

15. ΣτΕ 159/2017, ΣτΕ 1099/1987.

16. ΣτΕ Ολ 705/2020.

17. ΣτΕ 202/2021.

18. ΣτΕ 1099/1987· πβ. και P.-L. Frier, «Propriété privée et protection du patrimoine culturel», *AJDA*, 1992, 405.

19. ΣτΕ 2923/2016 και αναλυτικά, Ι. Μαθιουδάκης, «Ειδικά καθεστώτα κρατικής ευθύνης», *ΔιΔικ*, 2024, 881 επ.(890).

20. ΣτΕ 2583/2020: μύλος, που χαρακτηρίστηκε μνημείο· ΣτΕ 2611/2016: για την απόσπαση των αρχαιοτήτων του σταθμού Βενιζέλου στο μετρό Θεσσαλονίκης.

21. Όπως γίνεται δεκτό, «η ιδιότητα του αιγιαλού δεν προσδίδεται με πράξη της πολιτείας» (όπως συμβαίνει με την παραλία), αλλά αποτελεί συνάρτηση καθαρά φυσικών φαινομένων και αντικειμενικών δεδομένων, ήτοι των μέγιστων, αλλά συνήθων αναβάσεων των κυμάτων, ΣτΕ 1535/2022, ΣτΕ 1870/2010.

22. Βλ. ανωτέρω, σημ. 8-10.

23. Βλ. αμέσως στη συνέχεια.

24. Πρόκειται για τις «προστατευόμενες περιοχές» βάσει γεωμορφολογικής και αισθητικής αξίας κατά το άρθρ. 18 § 3 Ν. 1650/1986 και, ειδικότερα, για «προστατευόμενα τοπία» βάσει των κριτηρίων του άρθρ. 19 § 2 περ. γ' του ίδιου νόμου.

σε κάποιον βαθμό», οι ξερολιθιές προστατεύονται.²⁵ Το «τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό» σημαίνει, κατά τη γνώμη μας, ότι αυτές οφείλουν τουλάχιστον να παραμένουν αλώβητες: να μην καταστρέφονται. Ο νομοθέτης μπορεί να καθιερώσει ειδικά μέτρα για την προστασία τους, όπως η υποχρέωση συντήρησης και ανάδειξης ή η υποχρέωση ειδικής αδειοδότησης για τη δόμηση πλησίον τους. Πάντως, ως ελάχιστη συνταγματική προστασία βάσει του Συντάγματος, πρέπει να δεχθούμε την απαγόρευση (μερικής ή ολικής) καταστροφής ή και υποβάθμισής τους.

Στο άρθρ. 24 του Συντάγματος και στο προστατευόμενο από αυτό περιβάλλον εντάσσεται και το τοπίο.²⁶ Αξιόλογο στοιχείο του κυκλαδίτικου τοπίου αποτελούν οι ξερολιθιές ώστε, υπό την εκδοχή αυτή, να προστατεύονται παράλληλα. Πάντως, η συνταγματική προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος είναι αναμφίβολα αυξημένη και, κατά τη γνώμη μας, προέχουσα.²⁷

Στο επίπεδο του διεθνούς δικαίου απαντάται μια σειρά διεθνών συνθηκών, οι οποίες έχουν κυρωθεί από τη χώρα μας με νόμο, κατά τα προβλεπόμενα στο άρθρ. 28 § 1 του Συντάγματος, με ιδιαίτερη συμβολή μίας εκάστης εξ αυτών στην υπερνομοθετική προστασία του πολιτιστικού αυτού αγαθού αλλά και ιδιαίτερου στοιχείου του τοπίου. Οι διεθνείς συνθήκες, όπως επισημαίνεται, έχουν αξιοποιηθεί από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για την

25. Βλ. πρόσφατα την απόφαση του ΣτΕ 1189/2025 § 7μ. για τους οικοτόπους διατήρησης, σύμφωνα με την οποία οι στόχοι διατήρησης για κάθε συγκεκριμένο τόπο που υπάγεται στο καθεστώς προστασίας της ΕΖΔ προϋπάρχουν –«τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό»– του τυπικού χαρακτηρισμού του, βάσει της σχετικής με τους οικοτόπους νομολογίας του ΔΕΕ· ομοίως, γίνεται δεκτό ότι για να χαρακτηριστεί παραδοσιακός ορισμένος οικισμός δεν απαιτείται προηγούμενη οριοθέτησή του, αλλά αυτός προστατεύεται βάσει της πραγματικής του κατάστασης, ΣτΕ 2267/2008, σκ. 7· για την προστασία του πυρήνα του υδροβιότοπου πριν από οποιαδήποτε πράξη της διοίκησης βλ. και ΣτΕ 1182/1996 §7μ., 5455/2012, ΔΕΦΘεσ 306/2017 και Ι. Μαθιουδάκης, «Εν σπέρματι πραγματικό ελάττωμα σε εκτός σχεδίου πόλεως ακίνητο, που βρίσκεται σε προστατευόμενη περιοχή», Αρμ., 2022, 1201 επ.

26. Ε.-Α. Μαριά, *Η νομική προστασία του τοπίου*, ό.π., σ. 187· της ίδιας, «Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο», *ΕφημΔΔ*, 2007, 647 επ.· Ελ. Δαλίπη / Ε.-Α. Μαριά, «Διακυβέρνηση τοπίου: Η εξέλιξη στις διαδικασίες δημόσιας συμμετοχής και απαιτήσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το τοπίο», www.nomosphysis.org.gr (10-1-2013)· για την ανεπαρκή πραγματική προστασία των τοπίων, παρά τη νομική τους προστασία, βλ. Α. Βλαντού, «Το τοπίο ως αντικείμενο νομικής προστασίας: Σχέσεις και αντιφάσεις μεταξύ κανόνων δικαίου και πραγματικότητας», www.nomosphysis.org.gr (25-10-2010).

27. Γ. Σιούτη, ό.π., σ. 318, και από τη νομολογία, ενδεικτικά, ΣτΕ 925/2011, ΣτΕ 1580/2007 κ.ά.

ακύρωση διοικητικών πράξεων που βλάπτουν το περιβάλλον²⁸ ενώ εξαιρείται η σημασία τους, τόσο στην ημεδαπή²⁹ όσο και στην αλλοδαπή βιβλιογραφία.³⁰ Πρόκειται, καταρχάς, για τη Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς της UNESCO (1972), η οποία κυρώθηκε με τον Ν. 1126/1981. Στην έννοια της προστατευόμενης πολιτιστικής κληρονομιάς κατά τη Σύμβαση και, ειδικότερα, στην έννοια του μνημείου περιλαμβάνονται «αρχιτεκτονικά έργα [και] σύνολα έργων παγκοσμίου αξίας από της απόψεως της ιστορίας, της τέχνης και της επιστήμης»: ομοίως, στην πολιτιστική κληρονομιά η Σύμβαση εντάσσει και τα τοπία που αποτελούν είτε «έργα του ανθρώπου» είτε «συνδυασμό έργων του ανθρώπου και της φύσεως» (άρθρ. 1 Ν. 1126/1981). Ιδιαίτερης σημασίας είναι, όμως, κατά τη γνώμη μας, οι προβλέψεις της διεθνούς αυτής συνθήκης σε σχέση με την «απογραφή των αγαθών της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς», με τη σύνταξη σχετικού καταλόγου (άρθρ. 11 του Ν.). Η προστασία, τέλος, των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς περιλαμβάνει τη συντήρηση, αξιοποίηση και μεταβίβαση «εις τας μελλούσας γενεάς» (άρθρ. 4 του Ν.). Το κράτος «αναλαμβάνει την υποχρέωσιν να μη λάβει ηθελημένως οιονδήποτε μέτρον δυνάμενον να παραβιάσει αμέσως ή εμμέσως την πολιτιστικήν και φυσικήν κληρονομίαν» (άρθρ. 6 § 3 του Ν.), ενώ παράλληλα οφείλει να λάβει θετικά μέτρα προκειμένου να εισφέρει στον «προσδιορισμόν, την προστασίαν, τη συντήρησιν και αξιοποίησιν της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς» (άρθρ. 6 § 2 του Ν.). Η αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς παραπέμπει στην ένταξη των στοιχείων της, όπως οι ξερολιθιές, στη σύγχρονη ζωή με τη λειτουργική χρήση τους.³¹

Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να αξιοποιηθεί για την προστασία των ξερολιθιών η γνωστή Ευρωπαϊκή Σύμβαση της Φλωρεντίας για το Τοπίο (20 Οκτωβρίου 2000), η οποία κυρώθηκε από τη χώρα μας με τον Ν. 3827/2010. Εξαιρετικά σημαντικές είναι οι επισημάνσεις στο Προοίμιο της Σύμβασης, όπως ότι «το τοπίο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο δημοσίου συμφέροντος από άποψη πολιτισμική, οικολογική, περιβαλλοντική και κοινωνική», καθώς και ότι «το το-

28. Ε. Τροβά, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος*, ό.π., σ. 110 επ. (114-5), για την προστασία των υδροβιότοπων με τη Συνθήκη του Ραμσάρ (ΣτΕ 2343/1987: βιομηχανική περιοχή Καβάλας).

29. Ε. Κουτούπα, *Δίκαιο του περιβάλλοντος*, Γ' έκδ., 2008, σ. 42 επ.

30. Βλ. την αναλυτική ανάπτυξη για τις πηγές του διεθνούς δικαίου και ειδικά για τις διεθνείς συμβάσεις στο δίκαιο του περιβάλλοντος των W. Kahl / K. Gärditz, *Umweltrecht*, IB' έκδ., 2021, 18 επ.

31. Πβ. Κ. Γώγος, «Η άμεση επαφή των πολιτών με τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία: Πρόσβαση και χρήση», *ΕΛΛΔ*, 2005, 15 επ., με έμφαση στην προστασία των μνημείων μέσω της επισκεψιμότητας και ανάδειξής τους.

Στέρνα ενσωματωμένη σε αγροικία, Άγιος Σώστης (Σίφνος 2009),
φωτ. Κατερίνα Κανακάρη.

πίο είναι ένα σημαντικό μέρος της ποιότητας ζωής των ανθρώπων οπουδήποτε, σε αστικές περιοχές και στην ύπαιθρο, σε υποβαθμισμένες περιοχές, όπως και σε περιοχές υψηλής ποιότητας». Σημαντικές είναι, επίσης, οι προβλέψεις της Σύμβασης, πλην της νομικής αναγνώρισης του τοπίου ως στοιχείου του περιβάλλοντος, για τη χάραξη και εφαρμογή πολιτικών για τα τοπία, υπό το πρίσμα και της ενσωμάτωσής τους σε άλλες πολιτικές, καθώς και για «τη συμμετοχή του ευρέως κοινού, των τοπικών και περιφερειακών αρχών» στη διαμόρφωση των πολιτικών αυτών (άρθρ. 5 § α, β, γ και δ του Ν.). Επίσης, στο πλαίσιο της Σύμβασης μπορεί να επισημάνει κανείς την υποχρέωση του κράτους να ενισχύσει την ευαισθητοποίηση της κοινωνίας των πολιτών και των δημόσιων αρχών για την προστασία του τοπίου, με έμφαση στην εκπαίδευση (με προγράμματα αλλά και στα σχολεία και πανεπιστήμια) (άρθρ. 6 § Α και Β), καθώς και να αναγνωρίσει τα (σημαντικά) τοπία ανά την επικράτεια με την ανάλυση των χαρακτηριστικών ενός εκάστου (άρθρ. 6 § Γ). Ας μην περάσει, τέλος, απαρατήρητο το Βραβείο Τοπίου σε τοπικές και περιφερειακές αρχές και στις ενώσεις τους για τα μέτρα προστασίας του τοπίου.³²

32. Αναλυτικότερα, Ε.-Α. Μαριά, «Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο», *ΕφημΔΔ*, 2007, 647 επ.

Μπορεί κανείς να εντοπίσει χρήσιμες ρυθμίσεις για τη διαφύλαξη των κυκλαδίτικων ξερολιθιών και στη Σύμβαση της Γρανάδας του 1985 για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης, η οποία κυρώθηκε με τον Ν. 2039/1992 και ορίζει ως μνημείο «κάθε κατασκευή ιδιαίτερα σημαντική λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού της ενδιαφέροντος» αλλά και ως τόπους τα «σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης, εν μέρει κτισμένα» με ομοιογενή και ξεχωριστό χαρακτήρα, «τα οποία είναι σημαντικά λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού και τεχνικού τους ενδιαφέροντος» (άρθρ. 1 § 1, 3 του Ν.). Η προστασία των μνημείων με τον περιβάλλοντα χώρο τους συνίσταται στη μέριμνα του κράτους «ώστε τα προστατευόμενα ακίνητα να μην αλλοιωθούν, ερειπωθούν ή κατεδαφιστούν» ενώ για κάθε τέτοια επέμβαση προβλέπεται η «υποβολή των σχεδίων προς τις αρμόδιες αρχές» (άρθρ. 4 του Ν.). Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, σημαντικές είναι και οι προβλέψεις για την αποσυναρμολόγηση και επανασυναρμολόγηση των μνημείων, αλλά μόνο εφόσον συντρέχει επιτακτικός λόγος για τη μετακίνησή τους (άρθρ. 5 του Ν.), οι προβλέψεις για την ανάγκη συντήρησης των μνημείων με παράλληλη χρηματοδότηση τόσο από δημόσιους φορείς όσο και από την ιδιωτική πρωτοβουλία (άρθρ. 6 του Ν.), η χάραξη πολιτικής για την προστασία τους (άρθρ. 10 του Ν.), η ένταξη των παραδοσιακών κτιρίων στη σύγχρονη ζωή και η προσαρμογή παλαιών κτιρίων για νέες χρήσεις (άρθρ. 11 του Ν.).³³

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραμείνει εκτός του πεδίου αναφοράς μας η Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO (17 Οκτωβρίου 2003), η οποία κυρώθηκε με τον Ν. 3521/2006. Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει «γνώσεις, πρακτικές και τεχνικές» που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά και αναδημιουργούνται «σε αλληλεπίδραση με τη φύση και την ιστορία» (άρθρ. 2 § 1). Περιλαμβάνει, ειδικά, την τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία (άρθρ. 2 § 2), επομένως, αναμφίβολα και την τέχνη της ξερολιθιάς. Όπως σημειώνεται στο Προοίμιο της Σύμβασης, η άυλη πολιτιστική κληρονομιά «εκπηγάει από την πολιτισμική πολυμορφία» και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την υλική, πολι-

33. Αναλυτικότερα, Α. Παπακωνσταντίνου, «Η Σύμβαση της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και το Σύνταγμα», *Νόμος και Φύση*, 1999, 47 επ., με ιδιαίτερη αναφορά στην έλλειψη εκτελεστότητας των περισσότερων όρων της Σύμβασης· επίσης, Α. Καραδήμου, «Η προστασία των χώρων και των ακινήτων μνημείων στα ευρωπαϊκά και διεθνή κείμενα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς», www.nomosphysis.org.gr (16-11-2018), με ιστορικά στοιχεία και με αναφορά στις λοιπές διεθνείς συνθήκες προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς.

τιστική και φυσική κληρονομιά, ενώ τονίζεται ότι κινδυνεύει να υποβαθμιστεί, να εξαφανιστεί και να καταστραφεί. Γι' αυτό τον λόγο λαμβάνονται μέτρα διαφύλαξης (άρθρ. 2 § 3). Στο μέτρο που τα ξερολιθικά κτίσματα εμπεριέχουν αυτή την παραδοσιακή τεχνική κατασκευής, προστατεύονται ως στοιχείο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.³⁴ Επίσης, το ευρωπαϊκό δίκαιο παρουσιάζει στοιχεία που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν προς την ίδια κατεύθυνση.³⁵

Αν από το διεθνές νομικό στερέωμα περάσουμε στο επίπεδο της κοινής εθνικής νομοθεσίας, θα διαπιστώσουμε ότι οι ξερολιθιές και οι αναβαθμίδες προστατεύτηκαν ρητά «ως στοιχείο του τοπίου» από το άρθρ. 19 § 5 περ. α' του Ν. 1650/1986, μετά την τροποποίηση της διάταξης με το άρθρ. 5 του Ν. 3937/2011. Με την τελευταία αυτή διάταξη, ως προστατευόμενα τοπία (protected landscapes/seascapes) χαρακτηρίστηκαν «περιοχές μεγάλης οικολογικής, γεωλογικής, αισθητικής ή πολιτισμικής αξίας», καθώς και «εκτάσεις που είναι ιδιαίτερα πρόσφορες για αναψυχή του κοινού ή συμβάλλουν στην προστασία ή αποδοτικότητα φυσικών πόρων λόγω των ιδιαίτερων φυσικών ή ανθρωπογενών χαρακτηριστικών τους», με χαρακτηρισμούς ανάλογους των κύριων χαρακτηριστικών τους (αισθητικό δάσος, γεωπάрко, τοπίο άγριας φύσης, τοπίο αγροτικό, αστικό). Περαιτέρω, ως προστατευόμενα στοιχεία του τοπίου χαρακτηρίστηκαν «τμήματα ή συστατικά στοιχεία του τοπίου που έχουν ιδιαίτερη οικολογική, αισθητική ή πολιτισμική αξία ή συμβάλλουν στην προστασία φυσικών πόρων λόγω των ιδιαίτερων φυσικών ή ανθρωπογενών χαρακτηριστικών τους, όπως αλσύλλια, παραδοσιακές καλλιέργειες, αγροικίες, μονοπάτια, πέτρινοι φράχτες, ξερολιθιές και αναβαθμίδες, κρήνες». Η διάταξη αυτή δεν εθίγη από τις τροποποιήσεις του άρθρ. 19 του Ν. 1650/1986 με τον Ν. 4315/2014 (άρθρ. 59) και τον Ν. 4492/2017 (άρθρ. 20 § 3). Εντέλει, όμως, το άρθρ. 19 του Ν. 1650/1986 αντικαταστάθηκε από το άρθρ. 46 του Ν. 4685/2020, δίχως την ανωτέρω ρητή προστατευτική πρόβλεψη για τις ξε-

34. Την πτυχή αυτή ανέπτυξε στην ημερίδα ο συνάδελφος Θεόδωρος Χίου, στην εισήγηση του οποίου παραπέμπουμε, καθώς και στη μελέτη του ίδιου, «Πόσο 'άυλη' είναι τελικά η άυλη πολιτιστική κληρονομιά; Συμβολή υπέρ της ένομης προστασίας των ξερολιθικών μνημείων υπό τους Ν. 3521/2006 και 3028/2002», *ΕφΑΔ*, 2021, 417 επ.

35. Βλ. αναλυτικά, M. Le Roux, «Environnement: protection du patrimoine culturel immobilier», *Encyclopedie des collectivités locales*, chap. 1 (folio no 5420), Dalloz, πλαγ. 107 επ.· Θ. Χίου, «Η Σύμβαση UNESCO 2003 ως νομικό εργαλείο διαφύλαξης των υλικών μαρτυριών της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς: Η περίπτωση της Ξερολιθιάς». Ανακοίνωση στο συνέδριο «Η Τέχνη της Ξερολιθιάς», Ανώγεια 17-19 Σεπτεμβρίου 2021, Διοργ. Δήμος Ανωγείων, www.youtube.com/watch?v=CdTvLaSp11Y. Β. Θεοφιλίδης, «Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στο ενωσιακό δίκαιο περιβάλλοντος», *ΠερΔ*, 2024, 73 επ.

ρολιθιές και τις αναβαθμίδες, με συρρίκνωση της προστασίας του τοπίου στα φυσικά τοπία, χωρίς να περιλάβει τα ανθρωπογενή (προστατεύει πλέον τα «λειτουργικά τμήματα της φύσης ή μεμονωμένα δημιουργήματά της»). Η οπισθοδρόμηση αυτή στην περιβαλλοντική προστασία είναι, κατά τη γνώμη μας, ασύμβατη προς τη συνταγματική αρχή του περιβαλλοντικού κεκτημένου³⁶ αλλά και την προστασία του τοπίου από το διεθνές δίκαιο, με βάση όσα προαναφέρθηκαν. Πρέπει, επομένως, η ανωτέρω διάταξη του άρθρ. 19 § 5, περ. α' του Ν. 1650/1986, μετά την αναμόρφωσή της από το άρθρ. 5 του Ν. 3937/2011, να κριθεί ότι εξακολουθεί να αναπτύσσει κανονιστικές δεσμεύσεις.

Ρυθμίσεις για την προστασία των ξερολιθιών σε επίπεδο σχεδιασμού του χώρου θα μπορούσαν να ενοφθαλμιστούν, επίσης, σε ρυθμίσεις χωροταξικού σχεδιασμού, μιας και τα Ειδικά Χωροταξικά Πλαίσια σκοπό έχουν, μεταξύ άλλων, την προστασία του «πολιτιστικού τοπίου» (άρθρ. 5 § 1 περ. δ' Ν. 4447/2016) ενώ και τα Περιφερειακά Χωροταξικά Πλαίσια, πλην των λοιπών στόχων τους, αποβλέπουν στην ανάδειξη, προβολή και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και του αρχιτεκτονικού περιβάλλοντος κάθε Περιφέρειας (άρθρ. 6 § 1 περ. στ' Ν. 4447/2016). Σε επίπεδο πολεοδομικού σχεδιασμού και, ειδικότερα, Τοπικού Πολεοδομικού Σχεδίου, εγγύτερα προς την προστασία των ξερολιθικών κτισμάτων μάλλον βρίσκονται οι Περιοχές Ειδικής Προστασίας (ΠΕΠ), οι οποίες διαθέτουν «ιδιαιτέρως αξιόλογα φυσικά ή πολιτιστικά στοιχεία που χρήζουν προστασίας, προβολής και ανάδειξης». Σε αυτές προσδιορίζονται περιορισμοί βάσει ρύθμισης των χρήσεων γης, του συντελεστή δόμησης και λοιπών όρων, περιορισμών και απαγορεύσεων, με σκοπό την προστασία του φυσικού ή πολιτιστικού περιβάλλοντος και του τοπίου (άρθρ. 7 § 3 περ. γ' Ν. 4447/2016).³⁷ Στις Περιοχές Ειδικής Προστασίας μπορεί να ενταχθούν Περιοχές Ειδικών Καθεστώτων Προστασίας (ΠΕΚ), όπως οι περιοχές του άρθρ. 19 του Ν. 1650/1986, με ειδικές ρυθμίσεις για τους όρους δόμησης και τις χρήσεις γης (άρθρ. 7 § 3 περ. ββ' Ν. 4447/2016).³⁸

Εφαρμογή των ανωτέρω νομοθετικών δυνατοτήτων απαντάται σε ειδικότερες χωρικές κανονιστικές ρυθμίσεις των Κυκλάδων, που έλαβαν τη μορφή

36. ΣτΕ 293/2024, σκ. 11· ΣτΕ 1383/2016 §7μ· ΣτΕ 2712/2006· ΣτΕ 1111/2003 § 7μ· για την υποχρέωση ενίσχυσης της περιβαλλοντικής προστασίας μέσω τροποποιήσεων του ΓΠΣ (ΣτΕ 629-631/2022 – ΓΠΣ Πάρου).

37. ΣτΕ 399/2025 § 7μ. – Ζώνη οικοανάπτυξης ΠΕΠ· η διοίκηση θεμιτά επιλέγει τις συμβατές με τη ζώνη χρήσεις κατά την ανέλεγκτη κρίση της από τον ακυρωτικό δικαστή.

38. Για τη θεωρητική ανάλυση των νέων μορφών «κατά περίπτωση» πολεοδομικού σχεδιασμού πβ. Γ. Γεμενετζή, «Ο εξατομικευμένος ειδικός πολεοδομικός σχεδιασμός: τάσεις και επιδράσεις», *ΠερΔ*, 2024, 161 επ.

«Το παρελθόν οδηγός για το μέλλον», Κύθνος 2024, φωτ. Γιάννης Σπηλιόπουλος.

προεδρικού διατάγματος κατόπιν πρότασης του αρμόδιου υπουργού.³⁹ Αναφέρουμε ενδεικτικά το ΠΔ της 10ης Μαΐου 2002 για τον «χαρακτηρισμό των νήσων Κίμωλος, Δονούσα, (Άνω) Κουφονήσι, Ηρακλειά, Σχοινούσα, Αμοργός [...] ως περιοχών που έχουν ανάγκη από ιδιαίτερη προστασία», στο οποίο (άρθρ. 2 περ. 14) ορίζεται ρητά ότι «οι περιφράξεις των γηπέδων και οι τοίχοι αντιστήριξης στις πεζούλες κατασκευάζονται από λιθοδομή, ανεπίχριστη ή αρμολογημένη».⁴⁰ Προστατευτικές ρυθμίσεις για τις ξερολιθιές απαντώνται, ομοίως, στο ΠΔ της 11ης Νοεμβρίου 2003 περί τροποποίησης ή συμπλήρωσης όρων και περιορισμών δόμησης παραδοσιακού οικισμού Αμοργού κ.λπ.⁴¹, όπως επίσης και στο ΠΔ της 13ης Φεβρουαρίου 2003 περί καθορισμού ΖΟΕ στον Δήμο Τήνου κ.λπ., όπου ρητά προβλέπεται η περιοχή ως «περιοχή προστασίας γρανιτικών ογκολίθων, που αποτελούν διατηρητέα μνημεία της φύσης, καθώς και του ευρύτερου περιβάλλοντος αυτών».⁴² Δεν πρόκειται, βέβαια, για τα μοναδικά παραδείγματα.

39. Σχετικά με πολλές περιπτώσεις του αρχιτέκτονα Ν. Σηφουνάκη, πρώην υπουργού Αιγαίου, ο οποίος είχε ασχοληθεί επιστημονικά με τα σχετικά ζητήματα, βλ. ανωτέρω τη βιβλιογραφία της σημ. 1.

40. ΦΕΚ 402 Δ/17-5-2002.

41. ΦΕΚ 1299 Δ/4-12-2003.

42. ΦΕΚ 160 Δ/2-7-2003.

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας περιλαμβάνει αναφορές στις ξερολιθιές. Έτσι, σε ΜΠΕ για έργο στην Άνδρο διαβάζουμε ότι «δεν επιτρέπεται, πέραν των εργασιών βελτίωσης της υφιστάμενης οδού και χάραξης νέας οδοποιίας πρόσβασης (με ιδιαίτερη προσοχή στα τμήματα όπου υπάρχουν τυχόν ξερολιθιές), ουδεμία επιπλέον χάραξη νέας οδοποιίας. Τυχόν υφιστάμενες ξερολιθιές, που τυχόν επηρεαστούν από τις εργασίες του έργου, να αποκατασταθούν πλήρως ως είχαν».⁴³ Ομοίως, σε ορνιθολογική μελέτη που συνοδεύει άλλη ΜΠΕ Ζώνης Ειδικής Προστασίας (ΖΕΠ) διαβάζουμε ότι οι ξερολιθιές αποτελούν ενδιαιτήματα ιδανικά για την τροφοληψία φιδαιτών.⁴⁴ Σε μορφή, επίσης, επίπεδων πεζουλιών, οι ξερολιθιές οριοθετούν την καλλιεργήσιμη γη, μη δασικού χαρακτήρα⁴⁵, η οποία, όπως είναι γνωστό, προστατεύεται. Πρόκειται, άλλωστε, για παλαιό τρόπο κατασκευής, ο οποίος ανάγεται στην περίοδο του α' μισού του 20ού αι. και παλαιότερα, με αποτέλεσμα να αποτελεί αποδεικτικό του χρόνου κατασκευής ορισμένου συνόλου.⁴⁶ Επιπλέον, οι ξερολιθιές συνιστούν χαρακτηριστικό τρόπο οριοθέτησης ιδιωτικών εκτάσεων, συχνά δασικού χαρακτήρα, μιας και σε περιοχές, όπως στις Κυκλάδες, οι «γαίες» δεν περιήλθαν στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου από το τουρκικό δημόσιο και δεν συντρέχει τεκμήριο κυριότητας του πρώτου, όπως συμβαίνει (και) με τα δάση.⁴⁷

V. Καταληκτικά συμπεράσματα

Συνοψίζοντας τα ανωτέρω, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι ξερολιθιές, οι οποίες απαντώνται σε ευρεία κλίμακα στις Κυκλάδες, προστατεύονται από την άποψη του διοικητικού δικαίου ως στοιχεία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και του τοπίου κατά το ότι:

α) Οφείλουν να διατηρούνται καταρχήν στην κατάσταση που βρίσκονται, χωρίς αλλοίωση ή υποβάθμιση και εις το διηνεκές, ως προστατευόμενα στοιχεία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και του τοπίου. Έτσι, αν για λόγους δημοσίου συμφέροντος είναι αναγκαία η αποδόμηση ορισμένης ξερολιθιάς, αυτή πρέπει να είναι «προσωρινή», ενώ η ξερολιθιά πρέπει να επανατοποθετείται ή

43. ΣτΕ 689/2023.

44. ΣτΕ 1169/2023, σκ. 13.

45. Βλ. χαρακτηριστικά, ΣτΕ 1177/2023, σκ. 4.

46. ΣτΕ 1942/2023, σκ. 8.

47. ΣτΕ 2745/2019.

να ανακατασκευάζεται με τα ίδια υλικά και την ίδια μορφή στον ίδιο τόπο.⁴⁸ Η προστασία αυτή στηρίζεται στο άρθρο 24 του Συντάγματος και στις προαναφερθείσες διεθνείς συμβάσεις. Εξειδικεύθηκε με τη ρητή νομοθετική προστασία των ξερολιθιών ως στοιχείων του τοπίου κατά το άρθρ. 19 § 5 περ. α' Ν. 1650/1986, όπως ίσχυε δυνάμει του άρθρ. 5 του Ν. 3937/2011 και εξακολουθεί να ισχύει, κατά την άποψή μας, με βάση την αρχή του περιβαλλοντικού κεκτημένου, παρά την κατάργηση της διάταξης εν συνεχεία από τον νομοθέτη. Η διάταξη αυτή μπορεί να αποτελέσει γνώμονα ερμηνείας της λοιπής νομοθεσίας. Ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις ανά περιοχή δεν λείπουν.

β) Ο νομολογιακός κανόνας για την προστασία ευαίσθητων οικοσυστημάτων «τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό» βάσει του άρθρου 24 του Συντάγματος και ανεξαρτήτως νομοθετικής παρέμβασης μπορεί να εφαρμοστεί και εν προκειμένω.

γ) Μπορεί να προβλεφθούν όροι και περιορισμοί δόμησης που να δεσμεύουν τα επόμενα επίπεδα σχεδιασμού του χώρου, καθώς και αυτοτελώς, σε σχέση με τις χρήσεις γης, τις απαγορεύσεις δόμησης, τη χάραξη των γενικών κατευθύνσεων προστασίας του περιβάλλοντος, ανάλογα με το είδος και τη σημασία των ξερολιθικών κατασκευών.⁴⁹

δ) Αν υφίσταται συστάδα τέτοιων ξερολιθικών κατασκευών σε συγκεκριμένο χώρο, αυτός μπορεί να χαρακτηρίζεται ως Περιοχή Ειδικής Προστασίας εν συνόλω, με αυστηρότερους όρους προστασίας του περιβάλλοντος.⁵⁰

ε) Τυχόν ζημιά του ιδιοκτήτη από τα περιβαλλοντικά αυτά μέτρα, ανάλογα με τη φύση και την έκταση των περιορισμών της ιδιοκτησίας σε συνάρτηση με τον προορισμό της και μετά την πάροδο εύλογου χρόνου, μπορεί να αποκαθίσταται υπό μορφήν αποζημίωσης κατά το άρθρ. 24 § 6 του Συντάγματος σε συνδυασμό με τα άρθρ. 22 § 1 του Ν. 1650/1986 και 19 του Ν. 3028/2002 και ήδη του Ν. 4858/2021.⁵¹

48. Πβ. ΣτΕ 680/2023.

49. ΣτΕ 590/2025.

50. Για την ειδική ζώνη προστασίας των ορεινών όγκων της Λαυρεωτικής πβ. ΔΕφΑθ 165/2025· είναι αναγκαία η πάροδος εύλογου χρόνου από τον σχετικό περιορισμό, ΔΕφΑθ 3054/2024.

51. Βλ. ΣτΕ 595/2024.

Εσωτερικό μύλου (Πάρος), φωτ. Πάνος Κέκας.

ΤΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΪΛΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΞΕΡΟΛΙΘΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ*

Δρ. Θεόδωρος Χίου

Μεταδιδάκτωρ Νομικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

Καθηγητής επί συμβάσει, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω

Abstract

This chapter examines the potential for the legal protection of dry-stone structures through legal instruments governing the safeguarding of Intangible Cultural Heritage (ICH) in Greece, with particular reference to Law No. 4858/2021 and the UNESCO 2003 Convention. The analysis is grounded in the inscription of the art of dry-stone construction in the National Inventory of Intangible Cultural Heritage. The chapter proceeds to develop the legal arguments supporting the inclusion of tangible dry-stone structures and cultural spaces within the protectable subject matter of the ICH framework, drawing especially on recent legislative amendments. It concludes by assessing the legal consequences and future prospects that this framework opens for the protection of dry-stone structures in the Cyclades and beyond.

I. Εισαγωγή

«Πόσο 'άυλη' είναι τελικά η άυλη πολιτιστική κληρονομιά;» Αυτός είναι ο τίτλος μιας μελέτης που δημοσιεύτηκε στον νομικό Τύπο πριν από πέντε χρόνια¹

* Εμπλουτισμένη γραπτή απόδοση της ομιλίας του γράφοντος στην εκδήλωση με τίτλο «Θεόκτιστα και Χειροποίητα: Νομική προστασία του αγροτικού πολιτιστικού τοπίου των Κυκλάδων», η οποία έλαβε χώρα στις 26 Σεπτεμβρίου 2025 στην Αθήνα.

1. Θ. Χίου, «Πόσο 'άυλη' είναι τελικά η άυλη πολιτιστική κληρονομιά; Συμβολή υπέρ

και περίπου είκοσι χρόνια μετά τη θέση σε ισχύ του Ν. 3028/2002 για την προστασία των αρχαιοτήτων και, εν γένει, της πολιτιστικής κληρονομιάς.² Η μελέτη χρησιμοποίησε ως παράδειγμα την τέχνη της ξερολιθιάς και υποστήριξε την *de lege lata* δυνατότητα ένταξης των υλικών εκφάνσεων της τέχνης αυτής (δηλαδή των ενσώματων ξερολιθικών κατασκευών) στο προστατευτέο αντικείμενο του άυλου στοιχείου που αντιστοιχεί στην τέχνη της ξερολιθιάς. Υπό το φως της θέσης αυτής, η έννομη προστασία των ξερολιθικών κατασκευών θα πηγάζει απευθείας από το καθεστώς που διέπει τα άυλα πολιτιστικά αγαθά, χωρίς την ανάγκη υπαγωγής τους στις διατάξεις του Ν. 3028/2002 περί προστασίας μνημείων, βάσει χρονολόγησης ή συνεπεία χαρακτηρισμού.

Στα χρόνια που μεσολάβησαν από τη δημοσίευση αυτή, ψηφίστηκε ο Ν. 4858/2021.³ Ο νόμος αυτός κωδικοποίησε τη νομοθεσία του δικαίου προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, εισάγοντας στο σώμα του βασικού εθνικού νομοθετήματος για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ειδικές διατάξεις με αντικείμενο την οριοθέτηση της έννοιας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς και τον προσδιορισμό του περιεχομένου της έννομης προστασίας της. Πρόκειται για διατάξεις που πηγάζουν από τη Σύμβαση της UNESCO για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η οποία υπεγράφη στις 17 Οκτωβρίου 2003 στο Παρίσι (εφεξής: Σύμβαση UNESCO 2003), όπως αυτή κυρώθηκε από τον Ν. 3521/2006.⁴ Στη συνέχεια, ψηφίστηκε ο Ν. 5103/2024⁵, διά του οποίου (άρθρο 6) προστέθηκε το άρθρο 52Α στον ως άνω Ν. 4858/2021, με αντικείμενο την πρόβλεψη σύστασης επιτροπής για την ανάδειξη και διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, προσδιορίζοντας

της έννομης προστασίας των ξερολιθικών μνημείων υπό τους Ν. 3521/2006 και 3028/2002», *ΕφαΔΠολΔ*, 4/2021, 417 επ.

2. Νόμος υπ' αριθμ. 3028, «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και, εν γένει, της πολιτιστικής κληρονομιάς», *ΦΕΚ Α'* 153/28-6-2002.

3. Νόμος υπ' αριθμ. 4858, «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και, εν γένει, της πολιτιστικής κληρονομιάς», *ΦΕΚ Α'* 220/19-11-2021.

4. Νόμος υπ' αριθμ. 3521, «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς», *ΦΕΚ Α'* 275/22-12-2006.

5. Νόμος υπ' αριθμ. 5103, «Μέτρα για τη διαφύλαξη και την ανάδειξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, την προστασία και ενίσχυση του ελληνόφωνου τραγουδιού και των ηχογραφημάτων νέων δημιουργών ή καλλιτεχνών, καθώς και την προστασία και διάχυση της ελληνικής γλώσσας, στο πλαίσιο της διαφύλαξης και ανάδειξης της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς – Ρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό της εμπορικής πολιτικής του Οργανισμού Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων και λοιπές διατάξεις των υπουργείων Πολιτισμού και Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού», *ΦΕΚ Α'* 57/19-04-2024.

παράλληλα το αντικείμενο των μέτρων που η επιτροπή δύναται να εισηγηθεί στους αρμόδιους υπουργούς για την ανάδειξη και διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η παρούσα συμβολή επιχειρεί να αναδείξει την ενδυναμωτική επίδραση των νομοθετικών αυτών εξελίξεων υπέρ της διατυπωθείσας θέσης περί της έννομης προστασίας των υλικών εκφάνσεων της άυλης τέχνης της ξερολιθιάς μέσω του νομικού πλαισίου προστασίας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς εντός της ελληνικής έννομης τάξης. Ταυτόχρονα, η παρούσα συμβολή επιδιώκει να εισφέρει άλλη μία διάσταση στη συζήτηση περί της νομικής προστασίας του πολιτιστικού τοπίου των Κυκλάδων, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονο ξερολιθικό αποτύπωμα. Και τούτο, διότι η ανάπτυξη ξερολιθικών κατασκευών στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου⁶, και κυρίως στις Κυκλάδες⁷, αποτελεί μια βασική συνιστώσα του ανθρωπογενούς τοπίου των νησιών, ιδίως διά της μετατροπής του φυσικού ανάγλυφου της υπαίθρου σε αναβαθμιδωμένο, με την κατασκευή εκτεταμένων συνόλων ξερολιθικών τοίχων αντιστήριξης.⁸

Η ανάπτυξη έχει ως σημείο εκκίνησης την αναγνωρισμένη προστασία της τέχνης της ξερολιθιάς ως στοιχείου άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (II). Συνεχίζει με την παρουσίαση των νομικών επιχειρημάτων που κομίζουν ο Ν. 4858/2021 και ο Ν. 5103/2024 υπέρ της συμπερίληψης των υλικών εκφάνσεων της τέχνης της ξερολιθιάς (ξερολιθικές κατασκευές, χώροι) στο αντικείμενο προστασίας του άυλου στοιχείου (III) και ολοκληρώνεται με διατύπωση συμπεράσματος και αξιολόγηση των προοπτικών που διανοίγονται για τη νομική προστασία των ξερολιθικών κατασκευών στις Κυκλάδες (και πέρα από αυτές), κατ' εφαρμογήν του ισχύοντος νομικού πλαισίου για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά.

6. Βλ. Θ. Πετανίδου, *Αναβαθμίδες του Αιγαίου – Το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*, Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου, 2015.

7. Βλ. π.χ. Φ. Ραυτογιάννη, *Χαρτογράφηση και διατήρηση της βιοποικιλότητας των αναβαθμίδων καλλιέργειας σε νησιά του Αιγαίου (Σύρος, Τήνος, Άνδρος)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2022.

8. Σε αυτή την ξερολιθική διάσταση αναφέρεται και η γνωστή παρομοίωση της Τήνου ως «χειροποίητου νησιού», έκφραση που αποδίδεται στον Κορνήλιο Καστοριάδη, ο οποίος διέμενε περιστασιακά στην Τήνο. Βλ. συναφώς Θ. Χίου, «Εισαγωγή», στο: Θ. Χίου (επιμ. και συντ.) & Ρ. Θανόπουλος (συνεπιμ.), *Γεωργικός Πολιτισμός της Τήνου. Όψεις διεπιστημονικής προσέγγισης*, Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, 2024, 10.

II. Η τέχνη της ξερολιθιάς ως προστατευόμενο στοιχείο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς

Ως γνωστόν, η «τέχνη της ξερολιθιάς» αναφέρεται στην κατασκευή δομών με λίθους, χωρίς κανένα συνδετικό υλικό (εν ξηρώ).⁹ Πρόκειται κατ' ουσίαν για μια *τεχνογνωσία*, η οποία, ως σύνολο γνώσεων γύρω από την τεχνική κατασκευής εν ξηρώ, είναι εξ ορισμού άυλη. Καθότι άυλη, δεν είναι εμπειρικά αισθητή αφ' εαυτή: ενυπάρχει στους ανθρώπους που την εξασκούν και την εφαρμόζουν και μεταφέρεται εξίσου «άυλα» και εμπειρικά, κατά τη μετακίνηση των ανθρώπων αλλά και από γενιά σε γενιά. Αντιθέτως, το αποτέλεσμα της επίτευξης ή άσκησης της, δηλαδή οι ξερολιθικές κατασκευές και, κατ' επέκτασιν, οι χώροι στους οποίους αυτές αναπτύσσονται, χαρακτηρίζεται από υλική διάσταση. Πρόκειται ιδίως για τοίχους αντιστήριξης, ξερολιθικά κτίσματα γεωργοκτηνοτροφικής χρήσης (όπως αλώνια, πατητήρια, «κελιά» κ.λπ.), κατασκευές διαχείρισης του νερού / υδραυλικά έργα, περιφράξεις, έργα οριοθέτησης ιδιοκτησιών και δρόμων, ξερολιθικές επιστρώσεις για διόδους, κλίμακες κ.ά. (εφεξής, αδιακρίτως: οι *ξερολιθικές κατασκευές*). Χωρίς αμφιβολία, οι ξερολιθικές κατασκευές συνδέονται άμεσα με την τέχνη της ξερολιθιάς: στηρίζονται σε αυτήν και αποτελούν άμεσο αποτέλεσμα άσκησης της εν λόγω τέχνης.

Η τέχνη της ξερολιθιάς καταχωρήθηκε στο Εθνικό Ευρετήριο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ελλάδας το 2015 (άρθρ. 12 Σύμβασης UNESCO 2003 και άρθρ. 5 § 5 Ν. 4858/2021), διά της από 17-07-2015 υπ' αρ. ΥΠΟΠΑΙΘ/ΓΔΑΠΚ/ΔΝΠΑΑΠΚ/ΤΑΠΚΔΘ/200259/118329/1000/224 απόφασης που υπογράφεται από τη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων & Πολιτιστικής Κληρονομιάς, κατ' εντολήν υπουργού. Εν συνεχεία, το 2018 εγκρίθηκε μετ' επαίνων η εγγραφή της τέχνης της ξερολιθιάς στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας (άρθρ. 16 Σύμβασης UNESCO 2003), κατόπιν υποβολής κοινού φακέλου υποψηφιότητας της Ελλάδας με άλλες επτά (7) χώρες (Γαλλία, Ελβετία, Ισπανία, Ιταλία, Κροατία, Κύπρος, Σλοβενία).

Όντας εγγεγραμμένο στοιχείο στο Εθνικό Ευρετήριο, η τέχνη της ξερολιθιάς περιγράφεται εντός του οικείου Δελτίου¹⁰ και συνιστά μια ταυτοποιημένη

9. Βλ. π.χ. υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, *Άυλη πολιτιστική κληρονομιά*, 2018, διαθέσιμο στο: www.odap.gr/wp-content/uploads/ebooks/Intangible_Cultural_Heritage.pdf, 31.

10. Βλ. Δελτίο στοιχείου άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Η Τέχνη της Ξερολιθιάς (εφεξής: Δελτίο ΑΠΚ), διαθέσιμο στο: ayla.culture.gr/wp-content/uploads/2016/11/H_Texnh_Ths_Xerolithias_Deltio_morf_7_7-1.pdf.

και προσδιορισμένη *άυλη* τεχνογνωσία η οποία ρητώς αναγνωρίζεται ως προστατευόμενο στοιχείο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (άρθρ. 1 § 1, 2 και 5 Ν. 4858/2021). Ακολούθως, υπόκειται στις οικείες διατάξεις για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που εμπεριέχονται στον Ν. 4858/2021. Ταυτόχρονα, χαιρεί της υπερνομοθετικής προστασίας που προβλέπει η Σύμβαση UNESCO 2003 για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά εντός της ελληνικής επικράτειας, δυνάμει του κυρωτικού αυτής ελληνικού νόμου (Ν. 3521/2006).

III. Οι ξερολιθικές κατασκευές ως αντικείμενο έννομης προστασίας κατ' εφαρμογήν του πλαισίου για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά

Οι ξερολιθικές κατασκευές και οι χώροι στους οποίους αυτές αναπτύσσονται, όντας υλική έκφανση της προστατευόμενης άυλης τέχνης της ξερολιθιάς, μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο έννομης προστασίας κατ' εφαρμογήν του πλαισίου που ισχύει για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Και τούτο, διότι ο Ν. 4858/2021, όπως ισχύει, προβλέπει σήμερα τη συμπερίληψη ορισμένων υλικών εκφάνσεων που συνδέονται με άυλα πολιτιστικά αγαθά εντός του κατ' άρθρ. 5 § 1 νομοθετικού ορισμού της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (Α). Επιπλέον, η προστασία των υλικών εκφάνσεων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, δυνάμει της ανωτέρω συμπερίληψης, υποστηρίζεται έτι περαιτέρω από το αντικείμενο των μέτρων ανάδειξης και διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς που εισηγείται η κατ' άρθρ. 52Α Ν. 4858/2021 επιτροπή ανάδειξης και διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς (Β).

A. Βάσει γράμματος του ορισμού της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (άρθρ. 5 § 1 Ν. 4858/2021)

1. Ιστορικό

Υπό γενική θεώρηση, η συμπερίληψη υλικών αντικειμένων στην περίμετρο του αντικειμένου προστασίας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς υποστηρίζεται πρωτίστως από γραμματικό επιχείρημα που πηγάζει από τον ορισμό της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως αυτός προβλέπεται στο άρθρ. 2 § 1 εδ. α' και β' της Σύμβασης UNESCO 2003. Διά της κυρώσεως της Σύμβασης UNESCO 2003 από τον Ν. 3521/2006, ο εν λόγω ορισμός κατέστη θετικό δίκαιο στην ελληνική έννομη τάξη και χαιρεί υπερνομοθετικής ισχύος (άρθρ. 28 § 1 του Συντάγματος). Σύμφωνα με τον εν λόγω ορισμό, όπως αυτός μεταφράστηκε στα ελληνικά εντός του κυρωτικού Ν. 3521/2006, για τους σκοπούς της Σύμβασης «εννοούμε ως 'άυλη πολιτιστική κληρονομιά' τις πρακτικές, αναπαρα-

στάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές, καθώς και τα εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και τους πολιτιστικούς χώρους που συνδέονται με αυτές, και τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, περιπτώσεως δοθείσης, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους. Αυτή η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, αναδημιουργείται συνεχώς από τις κοινότητες και τις ομάδες σε συνάρτηση με το περιβάλλον τους, την αλληλεπίδρασή τους με τη φύση και την ιστορία τους, και τους παρέχει μια αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και της ανθρωπίνης δημιουργικότητας».

Πριν από την ψήφιση του Ν. 4858/2021, ο Ν. 3028/2002 (ο οποίος προηγείτο της Σύμβασης UNESCO 2003) εμπεριείχε *έτερο ορισμό* για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά, η οποία είχε αποδοθεί με τον όρο «άυλα πολιτιστικά αγαθά» (άρθρ. 2 περ. ε').¹¹ Σύμφωνα με τον εν λόγω ορισμό, «ως άυλα πολιτιστικά αγαθά νοούνται εκφράσεις, δραστηριότητες, γνώσεις και πληροφορίες, όπως μύθοι, έθιμα, προφορικές παραδόσεις, χοροί, δρώμενα, μουσική, τραγούδια, δεξιότητες ή τεχνικές, που αποτελούν μαρτυρίες του παραδοσιακού, λαϊκού και λόγιου πολιτισμού».

Ο Ν. 4858/2021 εισήγαγε *νέα διάταξη* (άρθρ. 5 § 1 εδ. α' και β' Ν. 4858/2021), η οποία συμπεριλαμβάνει (σχεδόν) verbatim τον ορισμό της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που προβλέπει η Σύμβαση UNESCO 2003 (και ο κυρωτικός νόμος). Έτσι, δυνάμει της διάταξης αυτής, «ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά νοούνται οι πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές, **καθώς και τα εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και οι πολιτιστικοί χώροι που συνδέονται με αυτές**, και τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, περιπτώσεως δοθείσης, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους. Αυτή η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, αναδημιουργείται συνεχώς από τις κοινότητες και τις ομάδες σε συνάρτηση με το περιβάλλον τους, την αλληλεπίδρασή τους με τη φύση και την ιστορία τους, και τους παρέχει μια αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και της ανθρωπίνης δημιουργικότητας» (δική μας υπογράμμιση).

11. Για τον όρο και τη μετεξέλιξή του σε «άυλη πολιτιστική κληρονομιά», υπό την επίδραση της Σύμβασης UNESCO 2003, βλ. υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, *Άυλη πολιτιστική κληρονομιά, ό.π.*, 8. Για την εδραίωση του όρου «άυλη πολιτιστική κληρονομιά» διά της Συμβάσεως UNESCO 2003, βλ. Α. Γκανά, «Η διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από τη Σύμβαση της UNESCO του 2003», *ΠερΔικ*, 1/2019, 79-92 και ιδίως 82.

Μαζί με τη ρητή εισαγωγή του ορισμού που πηγάζει εκ της Συμβάσεως UNESCO 2003, ο νομοθέτης του Ν. 4858/2021 εισήγαγε δύο διακριτές διατάξεις, οι οποίες αναφέρονται στους τομείς στους οποίους εκδηλώνεται η άυλη πολιτιστική κληρονομιά (άρθρ. 5 § 2 Ν. 4858/2021), καθώς και στο περιεχόμενο στο οποίο συνίσταται η προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (χωρίς, πάντως, αναφορά στον όρο της «διαφύλαξης») (άρθρ. 5 § 3 Ν. 4858/2021).¹² Και εδώ, οι διατάξεις αντανακλούν σχεδόν *verbatim*¹³ τις διατάξεις των άρθρ. 2 § 2 και 3 της Σύμβασης UNESCO 2003.

Η ρητή προσθήκη του ορισμού αυτού εντός του Ν. 4858/2021 κρίνεται δόκιμη, στον βαθμό που εναρμονίζει *expressis verbis* το βασικό νομοθέτημα του ελληνικού δικαίου προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς με τις διατάξεις αυξημένης τυπικής ισχύος της Σύμβασης UNESCO 2003. Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι και πριν από τη ρητή προσθήκη του, ο εν λόγω ορισμός βρισκόταν σε ισχύ στην ελληνική έννομη τάξη, μέσω της κυρώσεως της Σύμβασης UNESCO 2003 διά του Ν. 3521/2006. Εντούτοις, η επίκληση και εφαρμογή του απαιτούσαν διορθωτική/συμπληρωτική ερμηνεία των διατάξεων του Ν. 3028/2002 και ιδίως του κατ' άρθρ. 2 περ. ε' Ν. 3028/2002 ορισμού, υπό το φως της Σύμβασης UNESCO 2003 και του κυρωτικού αυτής νόμου.¹⁴ Ο Ν. 4858/2021 διατήρησε ατυχώς ανέπαφη την ανωτέρω διάταξη (άρθρ. 2 περ. ε' Ν. 4858/2021). Όμως, ο ορισμός του άρθρ. 5 § 1 Ν. 4858/2021 συνιστά κανόνα αυξημένης τυπικής ισχύος. Ακολούθως θα πρέπει να θεωρηθεί ως κανόνας αναφοράς, θέτοντας κατ' ουσίαν τον παλαιό νομοθετικό ορισμό των «άυλων πολιτιστικών αγαθών» (άρθρ. 2 περ. ε' Ν. 4858/2021) σε αχρησία. Υπό αυτούς τους όρους, πλέον, ο ορισμός της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς χαρακτηρίζεται στο ελληνικό δίκαιο προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς από συστηματική ενόττητα και συμβατότητα με το οικείο διεθνές κεκτημένο. Ο ορισμός αυτός προσδιορίζει την έννοια της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς για τους σκοπούς εφαρμογής της έννομης προστασίας, τους οποίους αναγνωρίζουν η Σύμβαση UNESCO 2003 και ο Ν. 4858/2021 επί στοιχείων άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που βρίσκονται εντός της ελληνικής επικράτειας.

12. Συναφής στο σημείο αυτό είναι και η μεταβολή του τίτλου του άρθρ. 5 Ν. 3028/2002 από «προστασία άυλων πολιτιστικών αγαθών» σε «προστασία άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς» (άρθρ. 5 Ν. 4858/2021).

13. Αξιοσημείωτη, πάντως, είναι η παράλειψη της χρήσης του όρου «διαφύλαξη» και η χρήση του όρου «προστασία» από τον νομοθέτη του Ν. 4858/2021 στη διάταξη του άρθρ. 5 § 3. Αντίθετα, ο Ν. 5103/2024 προκρίνει τη χρήση του όρου «διαφύλαξη» (βλ. παρακάτω).

14. Βλ. στο σημείο αυτό Θ. Χίου, «Πόσο 'άυλη' είναι τελικά η άυλη πολιτιστική κληρονομιά; Συμβολή υπέρ της έννομης προστασίας των ξερολιθικών μνημείων υπό τους Ν. 3521/2006 και 3028/2002», *ό.π.*, 429.

2. Περιεχόμενο του ορισμού

Διά της εφαρμογής του ορισμού αυτού, η άυλη πολιτιστική κληρονομιά εκλαμβάνεται ως αντικείμενο έννομης προστασίας, το οποίο συμπεριλαμβάνει *υλικές εκφάνσεις* και, πιο συγκεκριμένα, «*εργαλεία, αντικείμενα*» και «*χειροτεχνήματα*» αλλά και «*πολιτιστικούς χώρους*». Μάλιστα, εκ του γράμματος του ορισμού («καθώς και») προκύπτει ότι η συμπερίληψη στην έννοια της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς των υλικών αυτών στοιχείων («εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα») και του ενσώματου περιβάλλοντος («πολιτιστικοί χώροι») πραγματοποιείται με ισότιμους όρους εν συγκρίσει με τα άυλα στοιχεία («πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές»).

Η συμπερίληψη αυτών των υλικών εκφάνσεων στο προστατευτέο αντικείμενο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς προϋποθέτει ότι αυτές *συνδέονται* με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά, δηλαδή με πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, περιπτώσεως δοθείσης, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους. Έτσι, φαίνεται ότι οι συντάκτες της Σύμβασης UNESCO 2003 και, αναπόδραστα, και ο Έλληνας νομοθέτης, αποδέχθηκαν και αναγνώρισαν ότι ένα άυλο πολιτιστικό αγαθό μπορεί να διαφυλαχθεί μόνο εφόσον διατηρείται και η *υλική συνθήκη* εντός της οποίας αυτό αναπτύσσεται.¹⁵

Τούτο φαίνεται να συντρέχει προεξεχόντως εν συγκρίσει με στοιχεία άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, των οποίων η επιτέλεση χαρακτηρίζεται από υλικό αποτύπωμα, όπως η τέχνη της ξερολιθιάς. Για την ακρίβεια, η τέχνη της ξερολιθιάς προϋποθέτει την ύλη (λίθοι) και τον χώρο για να μπορέσει να ασκηθεί. Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η τέχνη της ξερολιθιάς συνιστά σύνολο γνώσεων και τεχνικών τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, περιπτώσεως δοθείσης, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους, κάτι που εκφράζεται και εντός του Δελτίου, διά του οποίου η τέχνη αυτή ενεργά ως στοιχείο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στο Εθνικό Ευρετήριο¹⁶, η έννομη προστασία που επιφυλάσσει ο νόμος για το άυλο αυτό στοιχείο *θα καλύπτει επίσης* τα εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και τους πολιτιστικούς χώρους που συνδέονται με την τέχνη αυτή. Στην έννοια του προστατευόμενου «αντικειμένου» ή του «χειροτεχνήματος» φρονούμε ότι μπορούν να ενταχθούν οι ίδιες οι *ξερολιθικές κατασκευές*, οι οποίες *συνδέονται* με την τέχνη της ξερολιθιάς, και μάλιστα *άμεσα*, αφού αποτελούν το άμεσο προϊόν

15. W. Logan, «UNESCO heritage-speak. Words, syntax and rhetoric», στο: Ch. Antons, W. Logan (επιμ.), *Intellectual Property, Cultural Property and Intangible Cultural Heritage*, Routledge 2018, 21 επ. και ιδίως 25.

16. Βλ. Δελτίο ΑΠΚ, 4 επ., υπό II.

(αποτέλεσμα) άσκησης της τέχνης αυτής. Στη δε έννοια των «πολιτιστικών χώρων» που συνδέονται με την τέχνη της ξερολιθιάς θα μπορούσαν να ενταχθούν τα ενσώματα περιβάλλοντα, εντός των οποίων αναπτύσσεται η τέχνη αυτή, όπως ιδίως χώροι με έντονο ξερολιθικό αποτύπωμα ή χώροι που διαμορφώνονται με χρήση ξερολιθικών κατασκευών, όπως ιδίως τα ανθρωπογενή ξερολιθικά (αναβαθμιδωμένα) τοπία της υπαίθρου των Κυκλάδων και άλλων περιοχών της Ελλάδας.

B. Επίρρωση διά του άρθρ. 52Α Ν. 4858/2021

Ο νομοθέτης του Ν. 5103/2024 απέβλεπε στη «λήψη μέτρων για την ενδυνάμωση της προστασίας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς» (άρθρ. 1 περ. α' Ν. 5103/2024), τα οποία συνίστανται, μεταξύ άλλων, στη σύσταση «επιτροπής για την ανάδειξη και διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς» (άρθρ. 6 Ν. 5103/2024, διά του οποίου εισάγεται το άρθρ. 52Α στον Ν. 4858/2021). Πρόκειται για εννεαμελή επιτροπή¹⁷ που συστήνεται στο υπουργείο Πολιτισμού με απόφαση του υπουργού Πολιτισμού (άρθρ. 52Α § 1 Ν. 4858/2021).¹⁸ Συνεδριάζει εντός του κανονικού ωραρίου λειτουργίας της υπηρεσίας, χωρίς να καταβάλλεται στα μέλη της αποζημίωση (άρθρ. 52Α § 3 Ν. 4858/2021). Η επιτροπή διαθέτει γνωμοδοτική αρμοδιότητα, βάσει της οποίας «εισηγείται στους αρμόδιους υπουργούς μέτρα διατομεακής ή διυπουργικής συνεργασίας για την ανάδειξη και διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς

17. Σύμφωνα με το άρθρ. 52Α § 1 Ν. 4858/2021, η επιτροπή αποτελείται από:

α) Τον προϊστάμενο της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αναπληρούμενο από υπάλληλο του κλάδου ΠΕ Λαογράφων-Κοινωνικών Ανθρωπολόγων-Εθνολόγων του Τμήματος Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Διαπολιτισμικών Θεμάτων της ίδιας διεύθυνσης,

β) τον προϊστάμενο του Τμήματος Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Διαπολιτισμικών Θεμάτων, αναπληρούμενο από υπάλληλο του κλάδου ΠΕ Λαογράφων-Κοινωνικών Ανθρωπολόγων-Εθνολόγων του ίδιου τμήματος,

γ) έναν (1) εκπρόσωπο του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών,

δ) έναν (1) εκπρόσωπο του υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού,

ε) έναν (1) εκπρόσωπο του υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας,

στ) έναν (1) εκπρόσωπο του υπουργείου Ανάπτυξης,

ζ) έναν (1) εκπρόσωπο του υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης,

η) έναν (1) εκπρόσωπο του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων και

θ) έναν εκπρόσωπο του υπουργείου Τουρισμού, άπαντες οι οποίοι υποδεικνύονται, με τον αναπληρωτή τους, από τον αρμόδιο υπουργό.

18. Επί του παρόντος, περίπου είκοσι μήνες μετά τη θέση σε ισχύ του Ν. 5103/2024, δεν έχει εκδοθεί απόφαση σύστασης της επιτροπής.

και την προστασία των χώρων, όπου αναπτύσσονται στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, των αντικειμένων που εντάσσονται σε αυτήν ή σχετίζονται άμεσα με αυτήν ή αποτελούν προϊόντα της [...]» (άρθρ. 52Α § 2 Ν. 4858/2021) (δική μας υπογράμμιση). Τα εισηγούμενα μέτρα θα μπορούν να περιβληθούν κανονιστικής ισχύος μόνο κατόπιν πρωτοβουλίας των αρμόδιων υπουργών, είτε διά έκδοσης διοικητικών πράξεων είτε διά της κατάρτισης νομοσχεδίων, κατά περίπτωση.

Ο νόμος περιλαμβάνει (ενδεικτική) απαρίθμηση του καθ' ύλην αντικειμένου των μέτρων που η επιτροπή έχει αρμοδιότητα να εισηγηθεί. Εξ αυτών¹⁹, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα που μας απασχολεί παρουσιάζει ειδικά το μέτρο της περ. δ' του άρθρ. 52Α § 2 Ν. 4858/2021, το οποίο συνίσταται στην «υπαγωγή χώρων και αντικειμένων που σχετίζονται άμεσα με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά ή αποτελούν προϊόντα της σε ιδιαίτερες κατά περίπτωση ρυθμίσεις προστασίας, στο κατάλληλο επίπεδο χωρικού ή άλλου σχεδιασμού, με σκοπό τη διαφύλαξη των εκφάνσεων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που σχετίζονται με αυτά» (δική μας υπογράμμιση).

Διά της διάταξης του άρθρ. 52Α § 2 περ. δ' Ν. 4858/2021, η επιτροπή προορίζεται να αναδείξει και να διαφυλάξει τις υλικές εκφάνσεις και το ενσώματο περιβάλλον που συνδέονται με την ανάπτυξη στοιχείων άυλης πολιτι-

19. Τα λοιπά μέτρα που απαριθμεί το άρθρ. 52Α § 2 Ν. 4858/2021 είναι τα εξής:

α) η ένταξη στοιχείων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στις βαθμίδες της εκπαίδευσης και η δημιουργία και πιστοποίηση ειδικών επαγγελματικών εκπαιδευτικών δομών,

β) η παροχή κινήτρων για δραστηριότητες που σχετίζονται με στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς,

γ) η θέσπιση ειδικών ρυθμίσεων σε σχέση με τις ασφαλιστικές εισφορές ως παροχή κινήτρων για την άσκηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς,

ε) η διευκόλυνση τεχνιτών και επαγγελματιών στην εξεύρεση κατάλληλων πρώτων υλών για την άσκηση τέχνης ή επαγγέλματος άμεσα συνδεδεμένου με εκφράσεις της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς,

στ) η θέσπιση ρυθμιστικού πλαισίου για την παροχή πιστοποίησης σε επαγγελματίες που ασκούν τέχνες και επαγγέλματα άμεσα συνδεδεμένα με εκφράσεις της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (εκπαίδευση, επαγγελματικά προσόντα, σήμα επαγγελματία/εργαστηρίου),

ζ) η θέσπιση ρυθμιστικού πλαισίου για την παροχή πιστοποιήσεων σχετικά με προϊόντα στοιχείων άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (πρώτες ύλες, μέθοδος παραγωγής, σήμα προϊόντος) και

η) ο σχεδιασμός εκστρατειών ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης για τη σημασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, όσον αφορά την κοινωνική συνοχή, τη βιώσιμη ανάπτυξη και την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή.

Ελαιώνας, Φυρόγεια (Σίφνος 2024), φωτ. Κατερίνα Κανακάρη.

στικής κληρονομιάς. Μάλιστα, υπό το πρίσμα του γράμματος της εν λόγω διάταξης, η ίδια η ανάδειξη και διαφύλαξη των άυλων πολιτιστικών στοιχείων ενδυναμώνονται (και) από την ανάδειξη και διαφύλαξη της υλικής τους συνθήκης, δηλαδή των χώρων, αντικειμένων και προϊόντων που συνδέονται άμεσα μαζί της. Ταυτόχρονα, η διάταξη φαίνεται πως δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο σκέλος της *χωρικής διάστασης* της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, διά της αναφοράς σε ρυθμίσεις προστασίας σε επίπεδο *χωρικού σχεδιασμού*, στον οποίο θα πρέπει να περιληφθεί και ο χωροταξικός/πολεοδομικός σχεδιασμός. Μάλιστα, εκ της γενικότητας της διατύπωσης («ιδιαίτερες κατά περίπτωση ρυθμίσεις προστασίας») φαίνεται να παρέχεται ευχέρεια στην επιτροπή να εισηγείται μέτρα που επενεργούν σε διαφορετικό επίπεδο (π.χ. τοπικό, πανελλαδικό), αντίστοιχο με το επίπεδο χωρικού ή άλλου σχεδιασμού, εντός του οποίου θα αναπτύσσονται και θα ισχύουν (π.χ. διατάξεις τοπικού πολεοδομικού σχεδίου, περιφερειακό χωροταξικό σχέδιο κ.λπ.).

Φρονούμε ότι η διάταξη αυτή του άρθρ. 52Α § 2 περ. δ' Ν. 4858/2021 εδράζεται στη συμπερίληψη υλικών εκφάνσεων στο προστατευόμενο αντικείμενο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως ήδη προβλέπει το άρθρ. 5 § 1 Ν. 4858/2021. Ακολούθως, τα «αντικείμενα», οι «χώροι» και το ρήμα «σχετίζονται» του άρθρ. 52Α § 2 περ. δ' Ν. 4858/2021 θα πρέπει να αντιστοιχιστούν με τα αντικείμενα, τους πολιτιστικούς χώρους και το ρήμα «συνδέο-

νται» του άρθρ. 5 § 1 Ν. 4858/2021. Ταυτόχρονα, η εν λόγω διάταξη κομίζει μια αδιαμφισβήτητη επιβεβαίωση της υλικής διάστασης της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς και της έννομης προστασίας των υλικών της εκφάνσεων από το σύστημα της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Πιο αξιοσημείωτα, όμως, υποδηλώνει μια νομοθετική πρόθεση ενεργητικής διαφύλαξης και προστασίας των υλικών εκφάνσεων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, και δη των χώρων στους οποίους αυτές αναπτύσσονται. Κατ' ουσίαν, οι προτεινόμενες ρυθμίσεις θα εξειδικεύουν τη νομική προστασία των αντικειμένων και των πολιτιστικών χώρων που συνδέονται με στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς και εμπίπτουν στο προστατευτέο αντικείμενο της τελευταίας.

Υπό το φως συστηματικού επιχειρήματος, φρονούμε ότι η έννοια της προστασίας των χώρων και των αντικειμένων που σχετίζονται άμεσα με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά ή αποτελούν προϊόντα της θα πρέπει να νοηθεί σύμφωνα με τα οριζόμενα στη διάταξη του άρθρ. 5 § 3 Ν. 4858/2021, ύστερα από προσαρμογή της στα χαρακτηριστικά των υπό προστασία υλικών εκφάνσεων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρ. 5 § 3 Ν. 4858/2021, «η προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς συνίσταται στα μέτρα που αποβλέπουν στη διασφάλιση της βιωσιμότητας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, συμπεριλαμβανομένων του προσδιορισμού, της τεκμηρίωσης, της έρευνας, της συντήρησης, της προστασίας, της προώθησης, της αξιοποίησης, της μεταβίβασης, κυρίως μέσω της τυπικής και της μη τυπικής εκπαίδευσης, καθώς και της αναζωογόνησης των διαφόρων πλευρών της κληρονομιάς αυτής». Έτσι, η εισηγούμενη προστασία των χώρων και των αντικειμένων που σχετίζονται άμεσα με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά ή αποτελούν προϊόντα της θα αναφέρεται ιδίως στην τεκμηρίωση, την έρευνα, τη συντήρηση, την προστασία (με την έννοια της διατήρησης και της αποτροπής της καταστροφής, της αλλοίωσης και, γενικά, κάθε άμεσης ή έμμεσης βλάβης – συμπεριλαμβανομένης της αισθητικής²⁰ – σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρ. 3 § 1 Ν. 4858/2021), την προώθηση και την αξιοποίηση των αντικειμένων/χώρων αυτών.

Η διάταξη του άρθρ. 52Α § 2 περ. δ' Ν. 4858/2021 φαίνεται να βρίσκει ιδιαίτερο εφαρμοστικό ενδιαφέρον στην περίπτωση της τέχνης της ξερολιθιάς, λόγω της έντονης υλικής της διάστασης, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα. Στην περίπτωση αυτή, και υπό το φως όσων αναφέρθηκαν νωρίτερα, οι εισηγούμενες ρυθμίσεις προστασίας θα αναφέρονται πρωτίστως σε απαγορεύσεις καταστροφής, αλλοίωσης, άμεσης ή έμμεσης βλάβης υφιστάμενων ξερολιθικών κατασκευών, σε ρυθμίσεις που προβλέπουν υποχρεώσεις συντήρησης ή αποκατάστασης ξερο-

20. Βλ. Δ. Παπαπετρόπουλος, *Προστασία της αρχαιολογικής και νεώτερης πολιτιστικής κληρονομιάς*, Β' έκδ., Εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2017, άρθρο 3, 20.

Υποδειγματικός διαχωρισμός χωραφιού, Πουλάττη (Σίφνος 2024),
φωτ. Κατερίνα Κανακάρη.

λιθικών κατασκευών ή σε ρυθμίσεις που καθορίζουν τις προδιαγραφές για τεκμηρίωση ή τους στόχους για την έρευνα γύρω από τις ξερολιθικές κατασκευές ή μέτρα για την προώθηση και αξιοποίηση των ξερολιθικών κατασκευών. Τέτοιες ρυθμίσεις θα μπορούσαν να αφορούν οριζόντια τις ξερολιθικές κατασκευές ή να δίνουν έμφαση σε ορισμένους τύπους κατασκευών, ενώ θα μπορούσαν να προορίζονται προς ένταξη, μεταξύ άλλων, σε χωροταξικά ή πολεοδομικά σχέδια σε περιοχές (χώρους) με έντονο ξερολιθικό αποτύπωμα, εφόσον ήθελε κριθεί ότι αυτό είναι το κατάλληλο επίπεδο χωρικού ή άλλου σχεδιασμού.

IV. Συμπεράσματα και προοπτικές

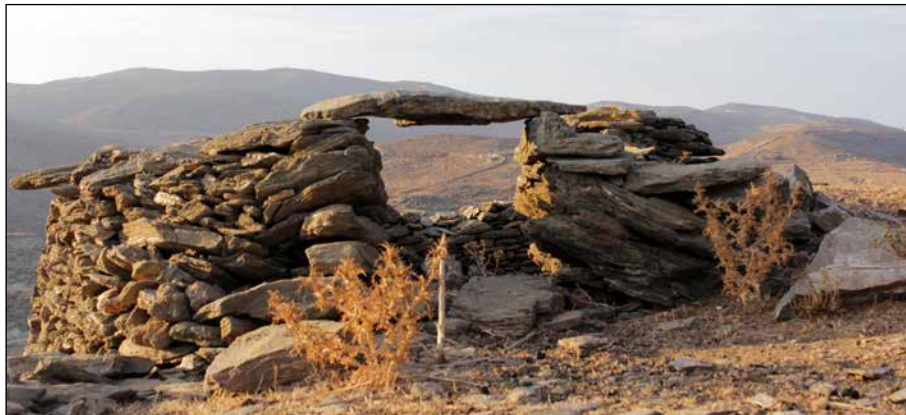
Ανακεφαλαιώνοντας την ανωτέρω ανάπτυξη, δύναται να υποστηριχθεί ότι το προστατευόμενο αντικείμενο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς συμπεριλαμβάνει *de lege lata* και τις υλικές εκφάνσεις που συνδέονται με αυτήν (αντικείμενα, εργαλεία, χειροτεχνήματα, χώροι). Η ψήφιση του Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (Ν. 4858/2021), σε συνδυασμό με τη μετέπειτα προώθηση της ανάδειξης και διαφύλαξης της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από την προστασία των χώρων όπου αναπτύσσονται στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς και των αντικειμένων που

σχετίζονται άμεσα μαζί της (Ν. 5103/2024), φρονούμε ότι επισφραγίζουν αυτό το συμπέρασμα.

Το συμπέρασμα αυτό εμφανίζει ιδιαίτερη σημασία για την περίπτωση της τέχνης της ξερολιθιάς, η οποία συνιστά αναγνωρισμένο προστατευόμενο στοιχείο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς με έντονη υλική διάσταση. Με βάση αυτό το συμπέρασμα, στο προστατευόμενο αντικείμενο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς θα υπάγονται οι ξερολιθικές κατασκευές, καθώς και οι χώροι στους οποίους αυτές αναπτύσσονται. Έτσι, οι ξερολιθικές κατασκευές, συνιστώντας άμεσο αποτέλεσμα της άσκησης της τέχνης της ξερολιθιάς, αποκτούν προστατευτέα πολιτιστική διάσταση, που αναγνωρίζεται από το ισχύον δίκαιο προστασίας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Η προστασία αυτή συνίσταται στη λήψη μέτρων που αποβλέπουν στη διασφάλιση της βιωσιμότητας των εν λόγω κατασκευών, συμπεριλαμβανομένης της τεκμηρίωσης, έρευνας, συντήρησης, προστασίας, προώθησης και αξιοποίησής τους (άρθρ. 5 § 3 Ν. 4858/2021), καθώς και στην εξειδίκευση αυτής της επιταγής μέσω της θέσπισης ρυθμίσεων προστασίας σε κατάλληλο επίπεδο χωρικού ή άλλου σχεδιασμού, ύστερα από εισήγηση της επιτροπής για την ανάδειξη και διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (άρθρ. 52Α § 2 περ. δ' Ν. 4858/2021).

Το γεγονός ότι η επιτροπή του άρθρ. 52Α Ν. 4858/2021 δεν έχει συσταθεί ακόμα και ότι οι εκ μέρους της εισηγούμενες ρυθμίσεις προστασίας δεν θα έχουν κανονιστική ισχύ προτού ενταχθούν σε νομοθετική ή διοικητική πράξη άλλου οργάνου δεν επηρεάζει το παραπάνω συμπέρασμα. Και τούτο, διότι η συνδυαστική εφαρμογή των διατάξεων των άρθρ. 5 § 1 και 3 και 52Α § 2 περ. δ' Ν. 4858/2021 αναδεικνύει μια σαφή νομοθετική βούληση για προστασία των υλικών εκφάνσεων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (π.χ. ξερολιθικών κατασκευών) και των χώρων όπου αυτές αναπτύσσονται κατ' εφαρμογή των διατάξεων για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.²¹ Πράγματι, η δυνατότητα εισήγησης εκ μέρους της επιτροπής ιδιαίτερων μέτρων προστασίας, λόγου χάρη, για τις ξερολιθικές κατασκευές και τους χώρους στους οποίους αναπτύσσονται υποδηλώνει και προϋποθέτει τον προστατευτέο χαρακτήρα των υλικών αυτών εκφάνσεων δυνάμει του πλαισίου προστασίας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, χάριν ανάδειξης και διαφύλαξης της προστατευόμενης άυλης τέχνης της ξερολιθιάς. Έτσι, οι προοικονομούμενες ιδιαίτερες ρυθμίσεις προστασίας των υλικών εκφάνσεων της τέχνης της ξερολιθιάς θα μπορούν να

21. Υπενθυμίζεται, μάλιστα, ότι η ρύθμιση του άρθρ. 52Α Ν. 4858/2021 εντάσσεται στην ευρύτερη ratio του Ν. 5103/2024 για ενδυνάμωση της προστασίας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς ως αυτοτελούς πυλώνα της πολιτικής του υπουργείου Πολιτισμού, βλ. Ανάλυση συνεπειών ρύθμισης Ν. 5103/2024, 39.

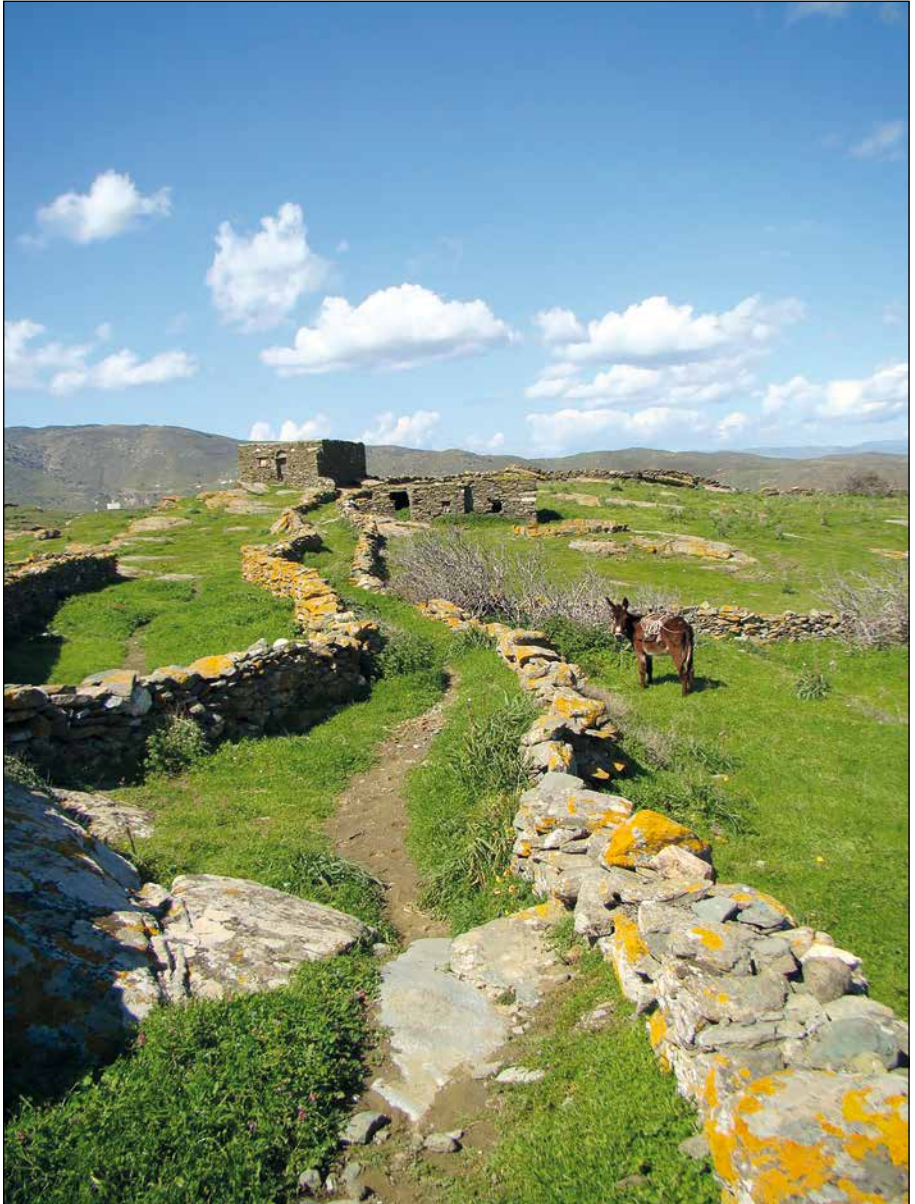
«Στο Κακόβολο», Κύθνος 2024, φωτ. Γιάννης Μαχαίρας.

θεσπιστούν ακόμα και χωρίς τη μεσολάβηση της επιτροπής. Τούτο, άλλωστε, επιτάσσει και το άρθρο 11 περ. α' της Σύμβασης UNESCO 2003, ιδωμένο υπό το φως της συμπερίληψης υλικών εκφάνσεων στο προστατευτέο αντικείμενο της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, σύμφωνα με το οποίο εναπόκειται σε κάθε συμβαλλόμενο κράτος «η λήψη των αναγκαίων μέτρων για τη διασφάλιση της προστασίας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που βρίσκεται στο έδαφός του».

Λαμβάνοντας δε υπ' όψιν την ολιστική προσέγγιση που διαπνέει την ελληνική νομοθεσία προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η πολιτιστική κληρονομιά αντιμετωπίζεται ενιαία – ανεξάρτητα από την άυλη ή υλική της διάσταση.²² Ακολουθώντας, η προστασία των ξερολιθικών κατασκευών και των χώρων στους οποίους αυτή αναπτύσσεται, καθότι άμεσα συνδεδεμένη με το προστατευόμενο στοιχείο άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που αντιστοιχεί στην τέχνη της ξερολιθιάς, θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν και να περιλαμβάνεται στους στόχους οποιουδήποτε επιπέδου χωροταξικού, πολεοδομικού ή άλλου σχεδιασμού, συμπεριλαμβανομένων των Τοπικών Πολεοδομικών Σχεδίων (ΤΠΣ), ακόμα και πριν από την εισήγηση συναφών ρυθμίσεων προστασίας από την επιτροπή του άρθρου 52Α Ν. 4858/2021, βάσει ανάλογης εφαρμογής της διάταξης του άρθρ. 3 § 2 Ν. 4858/2021, χάριν προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος που διαμορφώνεται από την άσκηση της προστατευόμενης τέχνης της ξερολιθιάς.²³

22. Βλ. επ' αυτού Θ. Χίου, «Πόσο 'άυλη' είναι τελικά η άυλη πολιτιστική κληρονομιά; Συμβολή υπέρ της έννομης προστασίας των ξερολιθικών μνημείων υπό τους Ν. 3521/2006 και 3028/2002», *ό.π.*, 422-423.

23. Για τον συσχετισμό μεταξύ προστασίας πολιτιστικού περιβάλλοντος και χωρικού σχεδιασμού πβ. Π. Γαλάνη, *Πολιτιστικό Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2023, 85.

Τήνος, φωτ. Ιωάννα Παπασταθοπούλου.

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Ελένη Μαΐστρου

Αρχιτέκτων, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ
Πρόεδρος Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς
της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

Abstract

Agricultural landscapes, especially those of the Mediterranean, are primarily cultural landscapes, as “combined works of man and nature” (UNESCO 2005). And according to the European Landscape Convention, drafted in 2000, and ratified by law (Law 3827/2010) by the Greek state, the concept of “landscape” is defined as “an area whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors”, and obligation of states is “implementing landscape policies aimed at landscape protection, management and planning”.

The identification and documentation of the elements that constitute the rural/agricultural landscape, the awareness of its importance and the values it contains are a prerequisite for its protection and the management of its evolution over time.

This landscape is composed of **natural and man-made** elements: topographical, geological, and climatic features, various crops, tree plantations, wild vegetation, paths, **architectural structures** such as dry-stone walls, terraces, threshing floors, fountains, and wells as well as rural buildings: windmills, dovecotes, barns, livestock pens, and farm sheds. Abandonment and natural disasters as well as man-made destruction –most notably the construction outside the designated settlement boundaries– are the primary factors of their destruction. An integral element of this landscape are the dry-stone terraces, which are directly linked to the retention of sloping soil and land cultivation.

Advocating for the legislative protection of the rural/agricultural landscape through the Local Urban Plans currently being implemented, combined with the strengthening of local crops, the revival of rural

buildings with uses compatible with their character; and the preservation of ancient paths, constitutes an obligation for both the State and local communities, as these actions contribute to the preservation of our land's cultural wealth.

Το θεωρητικό πλαίσιο

Τα αγροτικά τοπία, ιδιαίτερα της Μεσογείου, είναι κατεξοχήν πολιτιστικά τοπία, καθώς αποτελούν «συνδυασμένα έργα του ανθρώπου και της φύσης» (UNESCO 2005). Και σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, η οποία συντάχθηκε το 2000 και κυρώθηκε από το ελληνικό κράτος με τον Ν. 3827/2010, η έννοια του τοπίου προσδιορίζεται ως «το αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών και των ανθρωπίνων παραγόντων». Επίσης, η Σύμβαση ορίζει ότι το τοπίο «διαδραματίζει σημαντικό ρόλο δημόσιου συμφέροντος στον πολιτισμικό, οικολογικό, περιβαλλοντικό και κοινωνικό τομέα και συνιστά πόρο που ευνοεί την οικονομική δραστηριότητα».

Το αγροτικό τοπίο και οι αξίες που εμπεριέχει

Η αναγνώριση και καταγραφή των στοιχείων που συγκροτούν το αγροτικό τοπίο αλλά και η συνειδητοποίηση της σημασίας του και των αξιών που εμπεριέχει αποτελούν προϋπόθεση για την προστασία του και τη διαχείριση της εξέλιξής του στον χρόνο.

Συγκροτείται από φυσικά και ανθρωπογενή στοιχεία (τοπογραφικά, γεωλογικά, κλιματικά, καλλιέργειες, δενδροφυτεύσεις, ελεύθερη βλάστηση), αρχιτεκτονικές δομές (ξερολιθιές, αναβαθμίδες, αλώνια, κρήνες, πηγάδια, μονοπάτια) και αγροτικά κτίσματα (ανεμόμυλοι, περιστεριώνες, αχυρώνες, κτηνοτροφικές μάντρες, αγροτικές αποθήκες). Τα παραπάνω είναι απλώς ορισμένα από τα στοιχεία που συγκροτούν τη φυσιογνωμία του αγροτικού τοπίου.

Για την προστασία του αγροτικού τοπίου, πρώτο βήμα αποτελεί η καταγραφή των παραπάνω στοιχείων που το προσδιορίζουν και η αναγνώριση της αξίας του – αξία ιστορική, καθώς διατηρεί ίχνη έργων παλαιότερων εποχών, πολιτισμική, διότι αναδεικνύει την εξέλιξη των κοινωνικών δραστηριοτήτων στην πορεία του χρόνου, χρηστική, δεδομένου ότι εμπεριέχει αρχιτεκτονικές δομές και κτίσματα με λειτουργία απαραίτητη ακόμα και σήμερα, οικολογική, που διαμορφώνεται από την ποικιλία της βλάστησης, και οικονομική, η οποία προκύπτει από τα εκάστοτε παραγωγικά χαρακτηριστικά των καλλιεργειών.

Τήνος, φωτ. Μάνθος Πρελορέντζος.

Παράγοντες υποβάθμισης ή καταστροφής του αγροτικού τοπίου

Η εγκατάλειψη ή/και καταστροφή ξερολιθιών, αναβαθμίδων και αγροτικών κτισμάτων, οι φυσικές καταστροφές –φωτιές, πλημμύρες–, για τις οποίες ευθύνεται ως επί το πλείστον ο άνθρωπος, αλλά και οι άμεσα ανθρωπογενείς καταστροφές, με κυρίαρχη την εκτός σχεδίου δόμηση και την οικοπεδοποίηση του εξωαστικού χώρου, αποτελούν τους κύριους παράγοντες καταστροφής του αγροτικού τοπίου. Επίσης, η υποβάθμιση του αγροτικού τοπίου επιτείνεται και από ένα άλλο φαινόμενο που παρατηρείται επί των ημερών μας, δηλαδή τη μείωση φυσικών πόρων απαραίτητων για τη διατήρηση της αγροτικής παραγωγής, καθώς και από τις συγκρούσεις χρήσεων –όπως αγροτικής και κτηνοτροφικής– που προκύπτουν από την έλλειψη χωρικού σχεδιασμού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ξερολιθικών κατασκευών που συγκεντρώνουν το σύνολο των προαναφερόμενων αξιών είναι οι **αναβαθμοί**, οι οποίοι αποτελούν μια «ζωντανή παράδοση», σύμφωνα με την UNESCO. Η κατασκευή τους συνδέεται άμεσα με την καλλιέργεια της γης, και η τέχνη της ξερολιθιάς εγγράφηκε το 2018 στον Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO.

Οι αναβαθμοί αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο του νησιωτικού τοπίου.¹ Βασικός λόγος για τη δημιουργία τους ήταν –και είναι μέχρι σήμερα– η συγκράτηση των εδαφών και η μείωση της ταχύτητας ροής των ομβρίων υδάτων που διαβρώνουν το έδαφος. Έτσι, καθίσταται δυνατή η καλλιέργεια του εδάφους, που συγκρατεί με αυτό τον τρόπο οργανισμούς απαραίτητους για τη γεωργική παραγωγή. Η οριζοντίωση των επικλινών εδαφών με την κατασκευή των αναβαθμών διευκολύνει τη διείσδυση του νερού στις καλλιέργειες και την αποθήκευση νερού στους υπόγειους ταμιευτήρες.

Ζητήματα προστασίας του αγροτικού τοπίου

Η καταγραφή όλων των στοιχείων που συγκροτούν το αγροτικό τοπίο –φυσικών και ανθρωπογενών– και η διεκδίκηση της νομοθετικής προστασίας του αποτελούν ένα πρώτο βασικό βήμα. Η ανάπτυξη τοπικών σχεδίων για τη διαχείριση του αγροτικού τοπίου και την αξιοποίηση των στοιχείων που το συγκροτούν θα πρέπει να περιλάβει και προγράμματα παραγωγής τοπικών προϊόντων, καθώς οι καλλιέργειες σ' ένα αγροτικό τοπίο είναι ένα από τα δομικά του στοιχεία. Αντίστοιχη φροντίδα απαιτείται για την προστασία και αναβίωση των αγροτικών κτισμάτων, με χρήσεις συμβατές με τον χαρακτήρα τους αλλά και με τη διατήρηση των παλιών μονοπατιών.

Παράλληλα, απαραίτητη είναι η συνεργασία των αρμόδιων υπουργείων (Αγροτικής Ανάπτυξης, ΥΠΕΝ και ΥΠΠΟ) και η συμμετοχή του αγροτικού κόσμου στη χάραξη και, κυρίως, στην υλοποίηση μιας εθνικής στρατηγικής για το αγροτικό τοπίο.

Η υποχρέωση της πολιτείας να προστατεύσει το τοπίο πηγάζει και από την προαναφερθείσα Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο (που αποτελεί και νόμο του ελληνικού κράτους), σύμφωνα με την οποία κάθε συμβαλλόμενος αναλαμβάνει:

- «να αναγνωρίζει νομικά τα τοπία σε ολόκληρη την επικράτειά του, να αναλύει τα χαρακτηριστικά τους, τις δυνάμεις και τις πιέσεις που τα μετασχηματίζουν, να σημειώνει τις μεταβολές και να εφαρμόζει πολιτικές προστασίας, διαχείρισης και σχεδιασμό των τοπίων»,
- «να προωθεί την ευαισθητοποίηση των πολιτών και των δημόσιων αρχών και να καθιερώνει διαδικασίες συμμετοχής του κοινού, των τοπικών και περιφερειακών αρχών και άλλων πλευρών που έχουν ενδιαφέρον για τον ορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών των τοπίων»,

1. www.greekscapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/2018-03-19-23-13-15/197-anavathmoi

- «να εντάξει το τοπίο στις περιφερειακές και αστικές πολιτικές σχεδιασμού και στις πολιτιστικές, περιβαλλοντικές, αγροτικές, κοινωνικές και οικονομικές πολιτικές του, όπως και σε πολλές άλλες πολιτικές με πιθανό άμεσο ή έμμεσο αντίκτυπο στο τοπίο»,
- «να προάγει την εκπαίδευση ειδικών με εκπαιδευτικά προγράμματα για επαγγελματίες στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα και για ενδιαφερόμενους οργανισμούς, καθώς και σε σχολικούς και πανεπιστημιακούς κύκλους μαθημάτων, με θεματικές ενότητες σχετικές με τις αξίες που προσδίδονται στα τοπία και σχετικές με θέματα προστασίας, διαχείρισης σχεδιασμού τους».

Από την ανάγνωση της Σύμβασης προκύπτει και η ανάγκη για συνολικό χωρικό σχεδιασμό που θα προδιαγράφει τις επιτρεπόμενες παρεμβάσεις στο τοπίο. Τα εκπονούμενα Τοπικά και Ειδικά Πολεοδομικά Σχέδια (ΤΠΣ και ΕΠΣ) για μεγάλο μέρος των δήμων μας, τα οποία συνδυάζουν χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό, αποτελούν την καλύτερη ευκαιρία σωστής οργάνωσης του εξωοικιστικού χώρου, δεδομένου ότι:

- ορίζουν **περιοχές ειδικής προστασίας**, εντός των οποίων καθορίζονται οι επιτρεπόμενες κατηγορίες χρήσεων γης, με περιορισμούς στον συντελεστή δόμησης ή με απαγορεύσεις στις χρήσεις γης και στη δόμηση, καθώς και στην εν γένει άσκηση δραστηριοτήτων και λειτουργιών, για λόγους προστασίας του φυσικού ή πολιτιστικού περιβάλλοντος και του τοπίου,
- ορίζουν **ζώνες ανάπτυξης παραγωγικών δραστηριοτήτων** και καθορίζουν τις περιοχές που προορίζονται για αγροτική χρήση, προστατεύοντας τη γεωργική γη και αποτρέποντας την ανεξέλεγκτη δόμηση.

Τελικά, τα ΤΠΣ έχουν στόχο την ολοκληρωμένη χωρική οργάνωση των οικιστικών και παραγωγικών περιοχών, των υποδομών και του φυσικού περιβάλλοντος για την άσκηση δραστηριοτήτων στους οικισμούς, τον περιαστικό χώρο και την ύπαιθρο, και έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα.

Αποτελούν έτσι το κατάλληλο πεδίο για την εφαρμογή μιας πολιτικής προστασίας, διαχείρισης και σχεδιασμού του αγροτικού τοπίου, καθώς και για την ενεργοποίηση μιας ουσιαστικής διαδικασίας δημόσιας διαβούλευσης με χαρακτηριστικά συμμετοχικού σχεδιασμού.

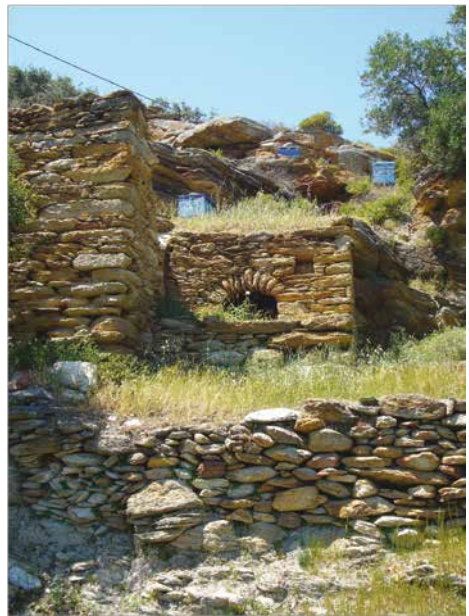
Επιπλέον, για τη νομοθετική προστασία των κάθε είδους κατασκευών του αγροτικού χώρου μπορεί να αξιοποιηθεί το άρθρο 6 του Ν. 4067/2012, με τις αλλαγές του Ν. 5197/2025, σύμφωνα με το οποίο, με απόφαση του υπουργού Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής ή του κατά περίπτωση

αρμόδιου υπουργού, η οποία εκδίδεται ύστερα από αιτιολογική έκθεση της αρμόδιας υπηρεσίας και γνώμη του Κεντρικού Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, **μπορεί να χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα** μεμονωμένα κτίρια ή τμήματα κτιρίων ή συγκροτήματα κτιρίων, ως και στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου αυτών, όπως επίσης και **στοιχεία του φυσικού ή ανθρωπογενούς περιβάλλοντος χώρου**, για παράδειγμα, αυλές, κήποι, θυρώματα και κρήνες, καθώς και μεμονωμένα στοιχεία πολεοδομικού (αστικού ή αγροτικού) εξοπλισμού ή δικτύων, όπως πλατείες, κρήνες, διαβατικά, λιθόστρωτα, γέφυρες που βρίσκονται εντός ή εκτός οικισμών, για τον σκοπό που αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο, και να καθορίζονται ειδικοί όροι προστασίας και περιορισμοί δόμησης και χρήσης, κατά παρέκκλιση από τις διατάξεις του νόμου αυτού και από κάθε άλλη γενική ή ειδική διάταξη.

Οι τοπικές κοινωνίες και οι τοπικές αρχές μπορούν –και οφείλουν– να διεκδικήσουν τη διατήρηση της μοναδικότητας της φυσιογνωμίας του κυκλαδίτικου αγροτικού τοπίου που χαρακτηρίζει τον νησιωτικό χώρο ώστε να μην πραγματοποιηθεί μια άνευ όρων πολιτική ανάπτυξης που θα το καταστρέψει και, παράλληλα, θα στερήσει τη δυνατότητα παραγωγής τοπικών προϊόντων απαραίτητων τόσο για τους κατοίκους όσο και για τους επισκέπτες.

Ίος, Σχάρκος, Περιστεριώνας (2022),
φωτ. Μαρία Ζαμάνου.

Ίος, Μερσινιά, Φούρνος (2008),
φωτ. Μαρία Ζαμάνου.

ΞΕΡΟΛΙΘΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΚΥΘΝΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ¹

Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου

δρ Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

Εκπρόσωπος του Συλλόγου Φίλων του Αρχαιολογικού Μουσείου Νήσου Κύθνου

Μαρία Ζ. Σιγάλα

δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας

Προϊσταμένη του Τμήματος Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας
και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Abstract

This article refers to the dry-stone constructions, humble human works, now discredited, located on the Cycladic island of Kythnos. These constructions, without exaggeration, contributed in the past to the survival of the island's inhabitants, as in any other place where nature provided stone as a raw material. The various dry-stone structures found on Kythnos served all of the island's productive activities for centuries, in both the primary and secondary sectors. First, there are the retaining walls, characteristic of the Kythnos landscape, which supported the terraces –horizontal arable land– necessary for the inhabitants' survival, according to the island's geomorphology. However, in the past, agricultural and livestock farming activities on the sloping terrain required, in addition to the creation of terraces, the construction of various buildings. The dry-stone walls also delineated properties and paths, and enclosed crops and pastures. On the

1. Η παρούσα εργασία βρίσκεται δημοσιευμένη στην αγγλική γλώσσα, στα πρακτικά του 18ου Διεθνούς Συνεδρίου (2023, Γαλλία) της Διεθνούς Εταιρείας για τη Διεπιστημονική Μελέτη της Ξερολιθιάς (ΔΕΕΞ) (Société scientifique internationale pour l'étude pluridisciplinaire de la Pierre Sèche / SPS, <http://pierreseche-international.org>), «Maison de l'Archéologie», 21 Rue République, 83143 Le Val, France, tel. (0033)(0)494 863924, fax (0033)(0)494 864912, email: contact@pierreseche-international.org.

island, one also finds numerous permanent or seasonal dry-stone dwellings, the “kellia”. Using the same raw material, namely the local rocks, and the dry-stone technique, networks of paved paths were also created, road-retaining walls were built, water-management projects were implemented, and enclosures and stables were erected. Dozens of other, more modest structures, such as beehives, wells, threshing floors, and troughs, complete the collection of dry-stone constructions. Finally, in Kythnos, some pre-industrial installations are preserved, such as lime kilns, water-mills, windmills and ovens, some parts of which are made of dry stone.

Κατασκευές από ξερολιθιά

Το πρώτο μέρος αυτής της ανακοίνωσης αναφέρεται στις κατασκευές από ξερολιθιά, τα ταπεινά και σήμερα απαξιωμένα ανθρώπινα έργα, που βρίσκονται στο κυκλαδίτικο νησί της Κύθνου – κατασκευές που, χωρίς υπερβολή, συνέβαλαν στο παρελθόν στην επιβίωση των κατοίκων του νησιού, όπως και σε κάθε άλλο μέρος όπου η φύση προσέφερε την πέτρα ως πρώτη ύλη. Οι ποικίλες κατασκευές από ξερολιθιά στην Κύθνο στήριξαν για αιώνες κάθε παραγωγική δραστηριότητα στο νησί, τόσο στον πρωτογενή όσο και στον δευτερογενή τομέα. Επιπλέον, το τοπίο του νησιού σφραγίζεται από αυτές τις κατασκευές, οι οποίες είναι ορατές από μεγάλη απόσταση.

Σε αυτές συγκαταλέγονται, πρώτα απ’ όλα, οι τοίχοι αντιστήριξης, χαρακτηριστικό του τοπίου της Κύθνου, οι οποίοι στήριζαν τις αναβαθμίδες, τις οριζόντιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις που ήταν απαραίτητες για την επιβίωση των κατοίκων λόγω της γεωμορφολογίας του νησιωτικού εδάφους (Μαζαράκης 2019: εικ. 6, 7, 11, 12· Φιλίππα-Touchais 1998: 362 [εικ. 25]). Σε περιοχές με απότομες πλαγιές υπάρχουν εκτεταμένες αναβαθμίδες, που σήμερα είναι συνήθως εγκαταλελειμμένες και, σε σπάνιες περιπτώσεις, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται. Δυστυχώς, το αναβαθμιδωμένο τοπίο καταλαμβάνεται σήμερα από εποχιακά καταλύματα, συνήθως με τη μορφή τουριστικών συγκροτημάτων. Σημειώνεται ότι η απουσία εκτεταμένου αναβαθμιδωμένου τοπίου στο κεντρικό τμήμα της Κύθνου οφείλεται στις ήπιες κλίσεις του εδάφους. Ξερολιθικοί τοίχοι από σχιστόλιθο χρησιμοποιούνται, επίσης, στο νησί για να οριοθετήσουν ιδιοκτησίες ή μονοπάτια. Σε πολλές περιπτώσεις, οι κατασκευαστικές λύσεις είναι περίτεχνες, με εξαιρετικά αισθητικά αποτελέσματα, ειδικά όταν οι τοίχοι έχουν μεγάλο ύψος (εικ. 1).

Ωστόσο, στο παρελθόν, οι γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες στις περιοχές με επικλινείς εκτάσεις απαιτούσαν, εκτός από τη δημιουργία αναβαθ-

Εικ. 1: Περίτεχνοι ξερολιθικοί τοίχοι οριοθέτησης.

μίδων, και την κατασκευή διαφόρων έργων και κτιρίων. Η επιτόπια έρευνα οδήγησε στον εντοπισμό πολυάριθμων κατασκευών από ξερολιθιά, που κάλυπταν σε όλο τους το φάσμα τις ανάγκες των κατοίκων. Εκτός από την οριοθέτηση ιδιοκτησιών και μονοπατιών, οι ξερολιθιές περιέφρασσαν καλλιέργειες και βοσκοτόπια. Με την ίδια πρώτη ύλη, δηλαδή τις πέτρες της περιοχής, και με την τεχνική της ξερολιθιάς, δημιουργήθηκαν, επίσης, δίκτυα λιθόστρωτων μονοπατιών, κατασκευάστηκαν τοίχοι αντιστήριξης δρόμων, πραγματοποιήθηκαν έργα διαχείρισης υδάτων, ανεγέρθηκαν μάντρες και στάβλοι. Δεκάδες μικρότερες και ποικίλες κατασκευές, όπως κυψελοθυρίδες, πηγάδια, αλώνια και γούρνες, συμπλήρωναν το σύνολο των κατασκευών από ξερολιθιά. Τέλος, στην Κύθνο σώζονται προβιομηχανικές εγκαταστάσεις, όπως ασβεστοκάμιννοι, υδρόμυλοι, ανεμόμυλοι και φούρνοι, τμήματα των οποίων είναι κατασκευασμένα από ξερολιθιά.

Οι φράχτες που βρίσκονται στο νησί έχουν μεγάλο μήκος και οριοθετούν περάσματα και ιδιοκτησίες, βοσκοτόπια και καλλιέργειες. Μερικές φορές εκτείνονται σε ευθεία γραμμή και άλλες φορές σε διαδοχικές καμπύλες, δημιουργώντας εικόνες ιδιαίτερης αισθητικής αξίας. Μαζί με τις αναβαθμίδες, αποτελούν το κύριο χαρακτηριστικό του νησιωτικού τοπίου. Το ύψος τους ποι-

Εικ. 2: Φράχτης καλυμμένος με λοξές πλάκες για την αποτροπή της διέλευσης ζώων.

Εικ. 3: Δίκτυο μονοπατιών.

κίλλει, η δε μορφή τους εξαρτάται από το πέτρωμα της κάθε περιοχής. Όπου χρησιμοποιούνται ασβεστολιθικά πετρώματα, οι φράχτες παρουσιάζουν γενικά απλή μορφή, ενώ η χρήση σχιστολιθικών πετρωμάτων έχει ως αποτέλεσμα περίτεχνες λύσεις. Εξίσου περίτεχνοι στην κατασκευή είναι και οι φράχτες που φέρουν ως επίστεψη πλάκες για την αποτροπή της διέλευσης των ζώων (εικ. 2).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δίκτυο των λιθόστρωτων και πλακόστρωτων μονοπατιών που εκτείνονται σε ολόκληρο το νησί (εικ. 3). Επιπλέον, η ανοδική τάση του πεζοπορικού τουρισμού είναι δεδομένη και έχει υποστηριχθεί με τη δημοσίευση ενός οδηγού για τα μονοπάτια και την επαγγελματική δραστηριότητα ορισμένων κατοίκων της περιοχής (Tutt & Filippa 2015). Στο παρελθόν, η οριοθέτηση αυτών των μονοπατιών γινόταν με φράχτες από ξερολιθιά, που εξασφάλιζαν τα όρια ιδιοκτησιών και την ευκολότερη διέλευση των ανθρώπων. Σήμερα, χρησιμοποιούνται από πεζοπόρους και φυσιολάτρες που απολαμβάνουν τη φύση του νησιού.

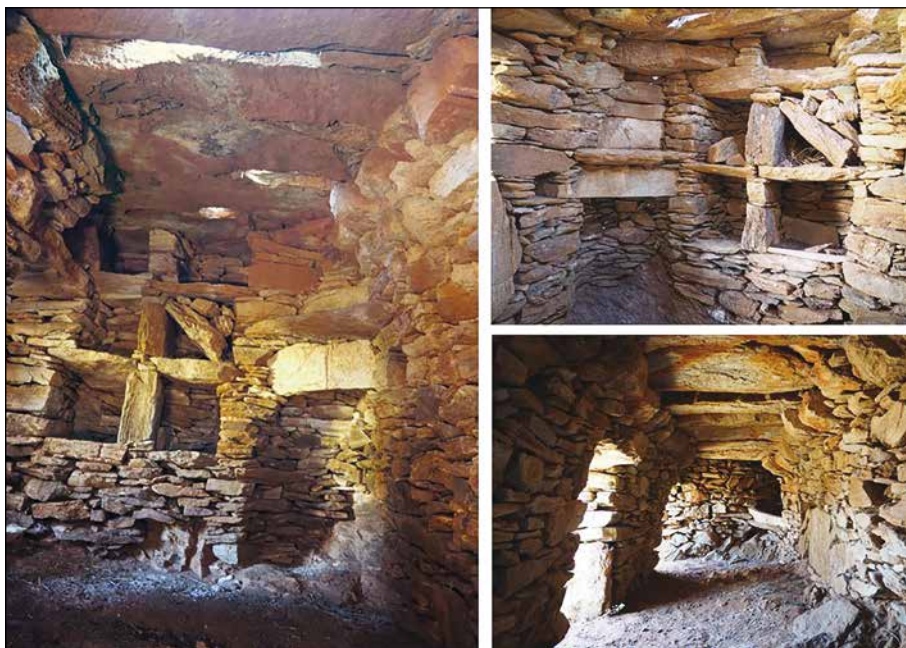
Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η διαχείριση των υδάτων από τους χειμάρρους και τα ρέματα. Τοίχοι από ξερολιθιά οριοθετούν τις κοίτες τους, τόσο για την πρόληψη της διάβρωσης των πλαγιών όσο και για τον έλεγχο της κατεύθυνσης ροής των ομβρίων υδάτων. Παρά τη σπανιότητά τους, οι στάβλοι για τον σταβλισμό των ζώων σε βραχώδεις κοιλότητες είναι επίσης ενδιαφέρουσες κατασκευές. Οι φυσικές κοιλότητες χρησιμοποιούνται ως χώροι διαβίωσης για τα ζώα, με πρόσθετες κατασκευές από ξερολιθιά για την αποτροπή της διαφυγής τους. Προσφέρουν, επίσης, λύση για την προσωρινή διαμονή των αγροτών και των κτηνοτρόφων, κοντά στις καλλιέργειες και τα ζώα τους.

Ένας μεγάλος αριθμός μεμονωμένων ξερολιθικών καταλυμάτων μόνιμης ή εποχικής χρήσης, τα κελ(λ)ιά, σώζονται στο νησί (εικ. 4). Βρίσκονται γενικά σε απομακρυσμένες και δυσπρόσιτες περιοχές, ενώ λιγότερο συχνά τα συναντάμε και κοντά σε οικισμούς. Χρησιμοποιούνταν από τους αγρότες κατά τις περιόδους που εργάζονταν στις καλλιέργειες ή για τον σταβλισμό των ζώων μετά τη βοσκή των κοπαδιών. Τα κελιά ποικίλλουν σε μέγεθος και είναι γενικά ορθογώνια (Μαμαλούκος 2022: 672 [εικ. 3-8]). Η κατασκευή τους ακολουθεί το εκφορικό σύστημα δόμησης (Sigala 2018), με στέγες από μεγάλες πλάκες τοποθετημένες εν σειρά. Τα ανοίγματα είναι συνήθως κατασκευασμένα από πέτρινα υπέρθυρα και σπάνια από ξύλο. Στο εσωτερικό των κελιών υπάρχουν τοιχαρμάρια, τζάκια για το μαγείρεμα και τη θέρμανση του εσωτερικού χώρου, καθώς και ταϊστρος για τα ζώα, εφόσον τα κελιά χρησιμοποιούνταν ως στάβλοι (εικ. 5).

Τέλος, στην ύπαιθρο της Κύθνου απαντούν πολυάριθμα αλώνια, σε περιοχές όπου στο παρελθόν καλλιεργούνταν δημητριακά. Οι κατασκευαστικές λύ-

Εικ. 4: Καταλύματα εποχικής χρήσης από ξερολιθιά (κελιά).

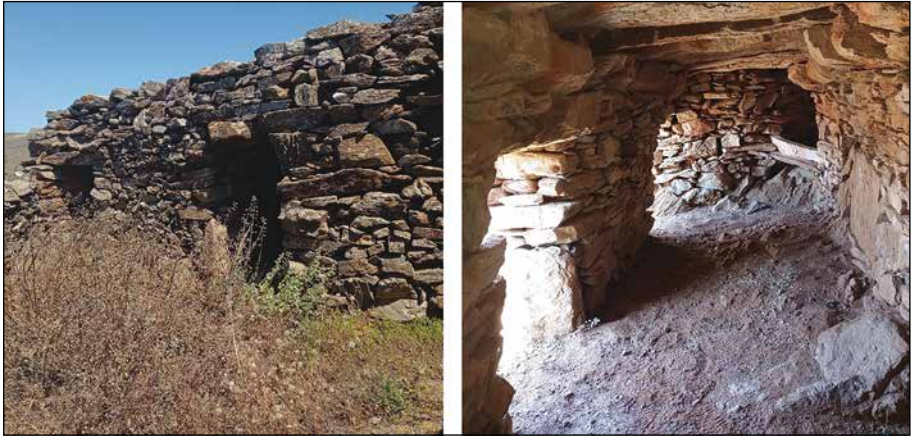
Εικ. 5: Εσοχές, εστίες και ταϊστρος.

σεις ποικίλλουν, ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους, τα διαθέσιμα πετρώματα και τη χρονολογία κατασκευής. Τα όρια των αλωνιών ορίζονται μερικές φορές από όρθιες πλάκες και άλλες φορές από χαμηλούς ξερολιθικούς τοίχους, ενώ η επιφάνεια για το αλώνισμα είναι συνήθως πλακόστρωτη. Οι ανεμόμυλοι του νησιού βρίσκονται και αυτοί στις ίδιες περιοχές, συνήθως χτισμένοι σε υπερψωμένη θέση, υποστηριζόμενοι από ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η ύπαρξη ενός υδρόμυλου σε ερειπιώδη κατάσταση. Δεκάδες μικρότερες κατασκευές διαφόρων χρήσεων, όπως κυψελοθυρίδες, κελάρια, πηγάδια και γούρνες, βρύσες, πλυσταριά, ασβεστοκάμινι και φούρνοι, συμπληρώνουν το σύνολο των κατασκευών από ξερολιθιά.

Χρονολόγηση των κατασκευών από ξερολιθιά

Η χρονολόγηση των ξερολιθικών κατασκευών, όχι μόνο της Κύθνου αλλά και γενικότερα, παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία (Σιγάλα, υπό έκδοση 1: 50-54, για την Κύθνο 52-53). Η δυσκολία έγκειται πρωτίστως στη διαχρονική χρήση των εν λόγω κατασκευών. Πολλές εξ αυτών χτίστηκαν πριν από αιώνες, αλλά χρησιμοποιήθηκαν μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα ή χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα, όπως, για παράδειγμα, οι ξερολιθιές για τη συγκράτηση των αναβαθμίδων. Στην Κύθνο, ο παραδοσιακός τρόπος ζωής εγκαταλείφθηκε σταδιακά μεταξύ 1970 και 1990, γεγονός που οδήγησε και στην εγκατάλειψη των παραδοσιακών αγροτικών ξερολιθιών (Μαμαλούκος 2022: 679). Οστόσο, στο νησί υπάρχουν ακόμα τεχνίτες που γνωρίζουν πώς να κατασκευάζουν ξερολιθιές και να επισκευάζουν ή να χτίζουν νέους τοίχους αντιστήριξης με την παραδοσιακή τεχνική, και μάλιστα με τρόπο που κάποιες φορές καθιστά δύσκολη τη διάκριση μεταξύ παλαιών και νέων.

Επιπλέον, η συστηματική έρευνα σχετικά με τις ξερολιθικές κατασκευές βρίσκεται προς το παρόν σε αρχικό στάδιο και δεν επαρκεί για να βοηθήσει στη χρονολόγησή τους. Ως προς αυτό, τουλάχιστον στην Ελλάδα, ευθύνεται και το γεγονός ότι οι ταπεινές κατασκευές από ξερολιθιά δεν θεωρούνται αρκετά αξιόλογες για να μελετηθούν, εν συγκρίσει με τα τόσα άλλα, ίσως παλαιότερα και αξιολογότερα μνημεία είτε του «ένδοξου ελληνικού παρελθόντος» είτε άλλων ιστορικών περιόδων (Σιγάλα, υπό έκδοση 1: 56). Από την άλλη πλευρά, ένας από τους λόγους για τους οποίους τα ξερολιθικά κτίσματα δεν θεωρούνται άξια μελέτης είναι ακριβώς το γεγονός ότι δεν έχουν χρονολογηθεί και ότι, έως και πριν από μερικά χρόνια, κατατάσσονταν στα νεότερα μνημεία. Δημιουργείται, λοιπόν, ένας φαύλος κύκλος. Τα ξερολιθικά κτίσματα είναι ταπεινές κατασκευές και μόνο αόριστα παλαιές. Υποθέτει κανείς ότι είναι παλαιές, αλλά

Εικ. 6: Κελί (στάβλος), περί το έτος 1700.

δεν είναι σίγουρος για την ηλικία τους και, συνεπώς, κρίνει ότι δεν αξίζει να μελετηθούν. Δεν μελετώνται, διότι δεν μπορούν να χρονολογηθούν.

Όμως, η χρονολόγηση είναι ζωτικής σημασίας για την προστασία τους. Σύμφωνα με την ελληνική αρχαιολογική νομοθεσία (Ν. 4858/2021 «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και, εν γένει, της πολιτιστικής κληρονομιάς»), τα κτίρια και τα αντικείμενα που χρονολογούνται πριν από το 1830 θεωρούνται αρχαία μνημεία και προστατεύονται αυτόματα. Άρα, όσα από τα ξερολιθικά κτίσματα μπορούν να χρονολογηθούν στους χρόνους πριν από το 1830 τίθενται αυτόματα υπό την ασπίδα προστασίας του αρχαιολογικού νόμου.

Τα εργαλεία και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούν οι αρχαιολόγοι για τη χρονολόγηση των μνημείων, κινητών και ακινήτων, είναι τα εξής:

α) Οι κτητορικές επιγραφές ή απλές χρονολογίες χαραγμένες σε κτίρια, οι οποίες, ωστόσο, σπάνια απαντούν στα ταπεινά ξερολιθικά κτίσματα.

β) Οι γραπτές πηγές, άμεσες ή έμμεσες, εξίσου πολύτιμες και σπάνιες αμφοτέρως. Για παράδειγμα, ο Olfert Dapper, ένας ταξιδιώτης που επισκέφθηκε την Κύθνο στα τέλη του 17ου αιώνα, αναφέρει το περίφημο ντόπιο τυρί (Φιλίππα-Touchais 1998: 338), μια έμμεση πληροφορία για το γεγονός ότι η κτηνοτροφία άνθιζε εκείνη την εποχή στο νησί. Εξ αυτού μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ορισμένα από τα ξερολιθικά κτίσματα που χρησιμοποιούνταν ως στάβλοι ενδέχεται να χρονολογούνται από εκείνη την περίοδο (εικ. 6).

Εικ. 7: Τοίχοι οριοθέτησης με «παναγιές».

γ) Η ανασκαφή, που αποτελεί ένα από τα κύρια αρχαιολογικά εργαλεία χρονολόγησης. Καταρχάς, η στρωματογραφία παρέχει μια πρώτη σχετική χρονολόγηση των ευρημάτων, εφόσον ό,τι βρίσκεται στα χαμηλότερα στρώματα είναι προφανώς παλαιότερο από οτιδήποτε βρίσκεται στα ανώτερα. Από τα ανασκαφικά ευρήματα, κυρίως τα νομίσματα αλλά και η κεραμική, βοηθούν τις περισσότερες φορές στη χρονολόγηση και των άλλων ευρημάτων, κινητών και ακινήτων. Όμως, τουλάχιστον στην Ελλάδα, δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές ειδικά για τη χρονολόγηση των ξερολιθικών κατασκευών. Παρ' όλα αυτά, οι ξερολιθικές κατασκευές έχουν «επωφεληθεί» τυχαία από τις ανασκαφές. Στην Κύθνο, οι ανασκαφές στο Βρυόκαστρο οδήγησαν στη χρονολόγηση κάποιων ξερολιθικών αναλημματικών τοίχων στην αρχαϊκή περίοδο (Μαζαράκης-Αινιάν 2019: 40 [εικ. 50], 83 [εικ. 126]), κάποιων άλλων, στα Μαϊστράλια, στην ελληνιστική περίοδο (Παπαγγελοπούλου 2012: δεύτερο μισό του 4ου - αρχές του 3ου αιώνα π.Χ.) και, τέλος, κάποιων άλλων, στην περιοχή της Αγίας Μαριάς, στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (αδημοσίευτη σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από τη Δώρα Παπαγγελοπούλου).

δ) Η σύγκριση με παρόμοια κτίρια ή άλλα ευρήματα ή αντικείμενα και –στην περίπτωση μας– με παρόμοιες κατασκευές από ξερολιθιά σε άλλες περιοχές (Παπαευτυχίου 2018), όπως, λόγου χάρη, η σύγκριση με τις μεσαιωνικές καλύβες («κύφες») της Χαλκής (Sigala 2019, Papaefthychiou 2010, Παπαευτυχίου 2008) και με τα ξερολιθικά κτίσματα της Αστυπάλαιας (Παπαευτυχίου 2005) και της Κέας (Καραδήμας 2020).

ε) Η τυπολογία των κτιρίων ή των αντικειμένων, η οποία παρέχει μια σχετική χρονολόγηση (αυτό είναι παλαιότερο ή νεότερο από το άλλο).

Γενικά, το πιο χαρακτηριστικό και ενδιαφέρον στοιχείο της υπαίθρου της Κύθνου είναι οι ξερολιθικοί τοίχοι, κοινώς γνωστοί ως ξερολιθιές. Ο τύπος ξερολιθιάς που τραβά αμέσως την προσοχή του επισκέπτη είναι αυτός που έχει χτιστεί με μικρές πέτρες, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται μεγάλα και επίπεδα κομμάτια πέτρας, πέτρινες πλάκες που ονομάζονται «παναγιές» (εικ. 7), πιθανώς επειδή μοιάζουν με εικόνες και, συνεκδοχικά, με εικόνες της Παναγίας, της κύριας λατρευτικής εικόνας των ορθόδοξων χριστιανών. Αυτές οι όρθιες μονολιθικές πλάκες –στην Άνδρο αποκαλούνται «στήματα»– τοποθετούνται ανά διαστήματα στους ξερολιθικούς τοίχους για στατικούς λόγους (ανακοπή της κατάρρευσης του τοίχου), με επακόλουθο την εξοικονόμηση υλικών, κόπου και χρόνου. Ωστόσο, διακρίνουμε διάφορους τύπους ξερολιθιάς, ανάλογα με τα εξής κριτήρια:

α) Τις ανάγκες που καλύπτουν. Για παράδειγμα, οι ξερολιθιές που καλύπτουν και προστατεύουν τις όχθες των ρεμάτων διαφέρουν από εκείνες που συγκρατούν αναβαθμίδες ή οριοθετούν μονοπάτια ή ιδιοκτησίες (Παπαευτυχίου 2023: 73 [εικ. 6], Μαμαλούκος 2022: 671).

β) Το είδος των πετρωμάτων της περιοχής.

γ) Το είδος της τοιχοποιίας, τις διαφορετικές τεχνικές κατασκευής, σε ξερολιθιές που καλύπτουν ακριβώς τις ίδιες ανάγκες και είναι χτισμένες με το ίδιο είδος πετρωμάτων. Σε αυτή την περίπτωση, διαφορετική τοιχοποιία σημαίνει πιθανώς και διαφορετικές χρονολογικές περιόδους.

Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι αν υπάρχει δυνατότητα να προσδιοριστεί επακριβώς ή, έστω, κατά προσέγγιση η χρονολογία κατασκευής κάθε είδους ξερολιθιάς. Στη Χάλκη, το μικρό νησί του συμπλέγματος των Δωδεκανήσων, η εις βάθος μελέτη των μεσαιωνικών μνημείων του νησιού απέδειξε (Σιγάλα 2011: 191-201, 202, 204, 208, 210, 212) ότι οι ξερολιθικές κατασκευές της υπαίθρου είναι σύγχρονες ή περίπου σύγχρονες με τα εκκλησάκια κοντά στα οποία βρίσκονται (Sigala 2019). Η ίδια μέθοδος, δηλαδή η χρονολόγηση των ξερολιθικών κατασκευών βάσει άλλων κτιρίων ή ευρημάτων με βέβαιη χρονολόγηση, μπορεί να εφαρμοστεί και αλλού, φυσικά με μεγάλη προσοχή και λαμβάνοντας υπ' όψιν διάφορους παράγοντες.

Στην Κύθνο, οι ξερολιθιές που βρέθηκαν στον αρχαϊκό αρχαιολογικό χώρο του Βρυοκάστρου (Μαζαράκης-Αιινιάν 2019: 40 [εικ. 50], 83 [εικ. 126]) και στον ελληνιστικό αρχαιολογικό χώρο στη θέση Μαϊστράλια, μια αγροτική εγκατάσταση στη νοτιοδυτική Κύθνο (πληροφορίες από τις πινακίδες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κύθνου), διαφέρουν από εκείνες που βρέθηκαν κοντά σε μεσαιωνικά μνημεία. Στο Βρυόκαστρο είναι κατασκευασμένες με χοντροκομ-

μένα, μεγάλα κομμάτια πέτρας, στα οποία είναι ενσωματωμένες πολύ μικρές πέτρες. Όσες ξερολιθιές βρίσκονται κοντά σε πρωτοβυζαντινά ή μεσαιωνικά μνημεία είναι γενικά κατασκευασμένες από μικρές πέτρες και «παναγιές». Παρόμοιες ξερολιθιές απαντούν στην Κέα, την Άνδρο και την Τήνο (Παπαευτυχίου 2023: 76, 77 [εικ. 8]). Στην Κύθνο βρίσκονται στην Αγία Μαριά, όπου ανασκάφηκε πρωτοβυζαντινός οικισμός (βλ. παραπάνω), κοντά στον πιθανότατα μεσοβυζαντινό ναό του Ταξιάρχη στη θέση Βελίδι (Σιγάλα υπό έκδοση 2: 6), στην περιοχή του Κάστρου της Ωριάς, που κατοικήθηκε από τον 13ο αιώνα έως περίπου το 1600 (Veloudaki 2020: 173-175) και στην περιοχή της Παναγίας στη Θεοτόκο, ένα υστερομεσαιωνικό παρεκκλήσι (Σιγάλα, υπό έκδοση 2). Όλοι αυτοί οι τοίχοι από ξερολιθιά δεν είναι ακριβώς ίδιοι, αλλά παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες και μπορούν να συγκριθούν με άλλους σε γειτονικά νησιά, οι οποίοι βρίσκονται και αυτοί κοντά σε βυζαντινά εκκλησάκια, όπως, για παράδειγμα, στην Παλιοκλησιά της Τήνου (Δανούσης 2010: 51). Ταυτόχρονα, διαφέρουν από άλλους που βρίσκονται κοντά σε μνημεία του 17ου αιώνα, όπως ο Προφήτης Ηλίας στην Κύθνο (Σιγάλα, υπό έκδοση 2).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα ξερολιθικά κτίσματα που χρησιμοποιούνταν ως εποχικές κατοικίες ή ως στάβλοι ονομάζονταν «κελιά» και είναι διάσπαρτα σε όλη την ύπαιθρο του νησιού (Μαμαλούκος 2022: 671). Τα κελιά που χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες ονομάζονταν «καλυβάρες».

Αν και είναι δύσκολο να χρονολογηθούν, στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν δύο ή περισσότερα γειτνιάζουν, εύκολα διακρίνει κανείς σε γενικές γραμμές ποιο είναι παλαιότερο από το άλλο. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα κελιά μπορούν να χρονολογηθούν με τη βοήθεια των εξωκκλησιών της ίδιας περιοχής, ακολουθώντας το παράδειγμα της Χάλκης. Δηλαδή, εφόσον τα εκκλησάκια εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές ανάγκες των αγροτών και των βοσκών που χρησιμοποιούσαν τις αναβαθμίδες και τα κτίσματα της περιοχής, θα μπορούσαν να έχουν χτιστεί την ίδια ή περίπου την ίδια περίοδο με τα γύρω κελιά. Έτσι, δεδομένου ότι πολλά από τα εκκλησάκια στην ύπαιθρο της Κύθνου χρονολογούνται στον 17ο και 18ο αιώνα (Σιγάλα, υπό έκδοση 2: 20), τα παρακείμενα κελιά θα μπορούσαν να χρονολογηθούν αντίστοιχα στους ίδιους αιώνες.

Σε μια περίπτωση, στα βορειοανατολικά του Αγίου Ιωάννη στο ακρωτήριο Τζούλη, απαντούν σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους τέσσερις διαφορετικοί τύποι κελιών, που μπορούν να ταξινομηθούν με χρονολογική σειρά. Ένα εξ αυτών, ως το ονομάσουμε κελί Α, πολύ κοντά στα ερείπια ελληνιστικού πύργου, έχει σχεδόν οβάλ σχήμα, είναι χτισμένο σύμφωνα με το εκφορικό σύστημα δόμησης (Sigala 2018) και στεγάζεται με επιμήκεις πέτρες επικαλυμμένες εξωτερικά με χώμα. Έχει μήκος 7,85 μ. και πλάτος 3 μ. (εικ. 8). Το άνοιγμά του έχει ύψος μόλις 1 μ. και πλάτος 0,90 μ. Η σύγκρισή του με τις «κύφες»,

Εικ. 8: Κελί Α στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη στο ακρωτήριο Τζούλη και «Κυφούλα» στη Χάλκη (Ζυές).

τις πέτρινες καλύβες της Χαλκής (Sigala 2019: 26 [εικ. 2], 30-31), μας επιτρέπει να το χρονολογήσουμε γύρω στο 1500, γεγονός που το καθιστά το παλαιότερο γνωστό κελί στην Κύθνο.

Σε απόσταση περίπου 50 μέτρων βορειοδυτικά του κελιού Α, βρίσκεται το πιο πρόσφατο κελί της περιοχής· ως το ονομάσουμε κελί Δ. Είναι ορθογώνιο, εξωτερικά με ελαφρά καμπύλες γωνίες. Οι τοίχοι παρουσιάζουν μικρή εκφορά, η δε στέγη καλύπτεται τόσο με πέτρινα όσο και με ξύλινα δοκάρια. Διακρίνουμε δύο διαφορετικές φάσεις, με παλαιότερο το βόρειο τμήμα του κελιού, το οποίο είναι και ελαφρώς χαμηλότερο από το νότιο, το νεότερο τμήμα. Οι καμπυλωτές γωνίες και η ελαφρώς προεξέχουσα τεχνική χρονολογούν τη φάση Β γύρω στο 1800, γεγονός που θα μπορούσε να χρονολογήσει την πρώτη φάση του κελιού Δ ακόμη νωρίτερα, στον 18ο αιώνα.

Μεταξύ αυτών των δύο κελιών από το 1500 και το 1800, αντίστοιχα, μπορούν να τοποθετηθούν τα άλλα δύο ξερολιθικά κτίσματα, το κελί Β (κατοικία) και το κελί Γ (στάβλος), τα οποία μας επιτρέπουν να τα χρονολογήσουμε γύρω στο 1700.

Οι εργασίες χρονολόγησης των ξερολιθικών κατασκευών της Κύθνου βρίσκονται ακόμα σε αρχικό στάδιο. Ωστόσο, έχει ήδη καταστεί σαφές ότι πρόκειται στην πλειονότητά τους για αρχαιολογικά μνημεία, όπως αυτά ορίζονται

από την ελληνική αρχαιολογική νομοθεσία, καθώς βρίσκονται εκεί όχι μόνο για έναν αιώνα, αλλά, τα περισσότερα εξ αυτών, για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, και δεδομένης της αξίας των ξερολιθιών, καταλήγουμε εύκολα σε ορισμένα συμπεράσματα, ειδικά για το νησί της Κύθνου:

1. Οι διάφορες διάσπαρτες ξερολιθιές και αναβαθμίδες οφείλουν να προστατευτούν ως φορείς της ιστορικής, λαογραφικής και πολιτιστικής μνήμης του νησιού. Επιπλέον, αποτελούν μοναδικά στολίδια της υπαίθρου, αποτέλεσμα ιδιαίτερα επίπονων δραστηριοτήτων για την επιβίωση των κατοίκων στο παρελθόν.
2. Το αναβαθμιδωμένο τοπίο του νησιού απαιτεί συντήρηση και προστασία, προκειμένου να αποφευχθούν η διάβρωση του εδάφους και η επακόλουθη ερημοποίηση ολόκληρων περιοχών. Ταυτόχρονα, το ζητούμενο είναι να διατηρηθεί ο οικολογικός ρόλος του στη βιοποικιλότητα.
3. Δεδομένης της εναλλακτικής μορφής του πεζοπορικού τουρισμού στο νησί, πολλά από τα ξερολιθικά κτίσματα θα μπορούσαν να έχουν και σήμερα χρηστικό ρόλο, και θεωρείται σημαντικό να διατηρηθούν στην αρχική τους μορφή.

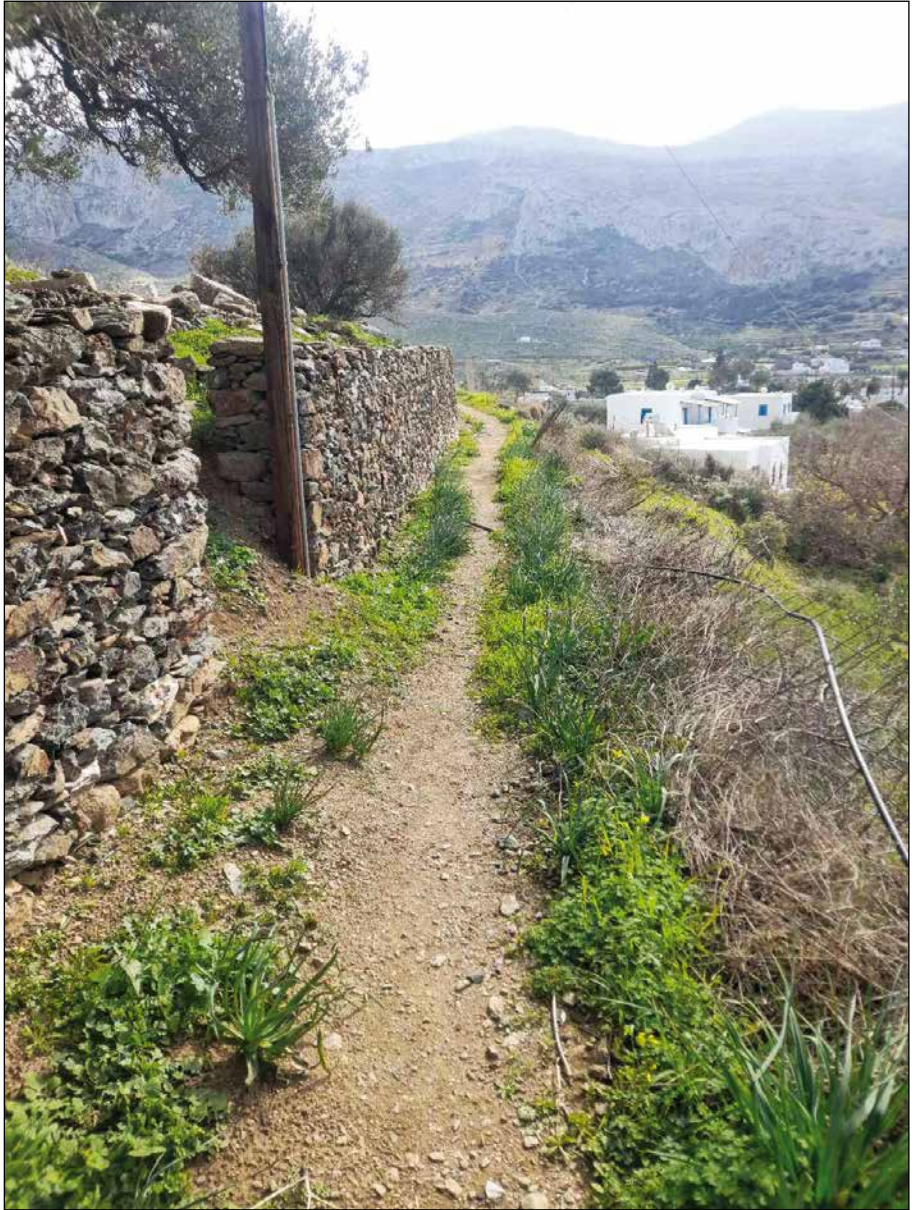
Συγκρίνοντας το ενδιαφέρον που υπάρχει αλλού για τις ξερολιθιές, όχι μόνο στη διεπιστημονική έρευνα του παρελθόντος και του παρόντος, αλλά και στη διατήρηση των νεότερων ξερολιθικών κατασκευών στο μέλλον, με την απαξίωση και την υποτίμηση που τυγχάνουν στην Ελλάδα, υπάρχει επείγουσα ανάγκη να ευαισθητοποιηθούν οι νεότεροι ερευνητές διαφόρων επιστημονικών κλάδων και ειδικά οι κάτοικοι των περιοχών με ξερολιθιές.

Συμπερασματικά, τονίζεται ότι αυτή η ανάγκη συνδέεται, επίσης, με το μέλλον του νησιού της Κύθνου και την κλιματική αλλαγή, στον βαθμό που οι πιο συνηθισμένες και απλές κατασκευές από ξερολιθιά, οι τοίχοι αντιστήριξης των αναβαθμιδών, μπορούν να αποδειχθούν σωτήριες για την πρόληψη της διάβρωσης του εδάφους και της επακόλουθης ερημοποίησης των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Εξάλλου, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του νησιού, συμπεριλαμβανομένων των κατασκευών από ξερολιθιά, αποτελούν πόρους ανάπτυξης για το μέλλον ως ελκυστικά στοιχεία για τους επισκέπτες, ιδίως για όσους ασχολούνται με τον πεζοπορικό τουρισμό στο νησί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κ. Δανούσης, *Απ' την Κολυμπήθρα στον Πάνορμο*, Β' έκδοση, Αθήνα 2010.
- Κ. Καραδήμας, *Οι καθοικιές και οι καθέντρες της Τζιάς. Συμβολή στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους*, Δήμος Κέας 2020.
- Στ. Μαμαλούκος, «Αγροτικός χώρος και αγροτικές κατασκευές στην Κύθνο (Θεριμά)», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Κυκλαδολογικού Συνεδρίου. Οι Κυκλάδες στη διαχρονία: Χώρος-Άνθρωποι* (Χώρα Τήνου, 22-26 Σεπτεμβρίου 2021), Μέρος Α', Αθήνα 2022, 669-680.
- Alexander Mazarakis-Ainian, *The Sanctuaries of Ancient Kythnos*, Presses Universitaires de Rennes, Ρεν 2019.
- Ν. 4858/2021 «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και, εν γένει, της πολιτιστικής κληρονομιάς» (ΦΕΚ Α' 220/19-11-2021).
- Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου, «Τα ξερολιθικά κτίσματα των Δωδεκανήσων», *ΙΒ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου* (Τήλος, 27-29 Αυγούστου 2001), *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. Κ', Έκδοση Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2005, 406-430.
- Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου, «Κτίσματα στην ύπαιθρο της Χάλκης», *ΙΔ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου* (Χάλκη, 6-8 Ιουλίου 2005), *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. ΚΒ', Έκδοση Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2008, 316-355.
- I. Papaeftychiou, «Les "Kyfes": les logements ruraux de Halki, Dodécanès, Grèce», 10ème Congrès International sur la Pierre Sèche *Savoir/Paysages/Structures. Saberes/Paisajes/e Structuras*, Montalbán (Espagne) 22-24 September 2006, A.S.E.R. du Centre-Var: Suppléments no 13 au Cahier de l' Aser, Προβάνς 2010, 23-32.
- Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου, «Μορφολογία και τυπολογία βοηθητικών κτισμάτων από ξερολιθιά στη νησιωτική Ελλάδα», 15ο Διεθνές Συνέδριο Ξηρολιθικών Κατασκευών (Κεφαλονιά, 9-11 Σεπτεμβρίου 2016), στο: Μ. Μπεριάτου & Ι. Κ. Παπαευτυχίου (επιμ.), *Ξηρολιθικές κατασκευές και κτισμένη κληρονομιά / Dry-Stone Constructions and Built Heritage*, Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Διεθνής Ένωση για τη Διεπιστημονική Μελέτη των Ξηρολιθικών Κατασκευών, Αθήνα 2018, 54-65.
- Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου, «Ξερολιθικά κτίσματα στην Ελλάδα. Η αξία και η απαξίωσή τους με αναθεωρητική ματιά», στο: *Αγροτικά μνημεία της Τήνου. Κτίσματα ταπεινά, κοσμήματα του τοπίου. Πρακτικά της Διημερίδας του συλλόγου «Αμπασάδα»* (Τήνος, 22-23 Απριλίου 2023), Αθήνα 2023, 65-79.

- Μαρία Ζ. Σιγάλα, *Η Χάλκη από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι και το τέλος της περιόδου της ιπποτοκρατίας (5ος αι. - 1523 μ.Χ.): Μνημεία, αρχιτεκτονική, τοπογραφία, κοινωνία, διδακτορική διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011.
- Maria Z. Sigala, «The use of the corbelling technique on the Aegean Islands during the Middle Ages», στο: J. Crow & D. Hill (επιμ.), *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, Αθήνα 2018, 355-370.
- Maria Z. Sigala, «The Kyphe of Chalke: A primitive type of medieval housing in a small island of the Dodecanese», στο: C. Diamanti & A. Vassiliou (επιμ.), *Έν Σοφία μαθητεύσαντες. Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*, Οξφόρδη 2019, 25-38.
- Μαρία Ζ. Σιγάλα (υπό έκδοση 1), «Γενική θεώρηση των ξερολιθιτών και ξερολιθικών κατασκευών στα νησιά των Κυκλάδων», *Κυκλάδων Αρχαίοι Τόποι και Τοπία, Πρακτικά Συνεδρίου Siphnos and Beyond*, 45-60.
- Μαρία Ζ. Σιγάλα (υπό έκδοση 2), «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή Κύθνος μέχρι το 1700: μια πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κυκλαδολογικού Συνεδρίου* (Σύρος, 26-29 Μαΐου 2016).
- N. Tutt & K. Filippa, *Kythnos, Hiking Guide / ΚΥΘΝΟΣ, Πεζοπορικός οδηγός*, Εκδόσεις Terrain, Αθήνα 2015.
- Ch.-A. Veloudaki, *Oria Kastro, an insular medieval settlement and fortress on Kythnos: an architectural, archaeological and historical investigation*, The University of Edinburgh, Εδιμβούργο 2020.
- A. Φιλίππα-Τouchais, «Οι αρχαιότητες της Κύθνου μέσα από τις μαρτυρίες των περιηγητών (15ος-19ος αι.)», στο: Α. Γ. Μενδώνη, Α. Ι. Μαζαράκης-Αιινιάν (επιμ.), *ΚΕΑ-ΚΥΘΝΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα-Κύθνος* (22-25 Ιουνίου 1994), Αθήνα 1998, 335-362.

ΤΟ ΟΕΥΜΩΡΟ ΣΧΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΞΕΡΟΛΙΘΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Βιβιάννα Α. Μεταλληνού
Αρχιτέκτων, Ιστορικός Περιβάλλοντος

Abstract

The present submission concerns highlighting the absence of a legislative framework for the permitting of maintenance and restoration works on existing dry-stone constructions. It is demonstrated in detail that, despite the extremely extensive institutional framework for the protection of these monumental constructions, they remain vulnerable in practice, insofar as no specific licensing framework has been articulated exclusively for them – one that would protect and incentivize their restoration and maintenance.

In the case presented, a dry-stone wall that was built with the full approval and praise of the competent authorities is now subject to a demolition order or is being treated as an illegal construction.

Από τις θαλασσινές αμμουδιές ως τις βουνοκορφές
φιδοσέρονται πάνω στη γης
πέτρινοι φράχτες, σύνορα χωραφιών.
Ορόσημα από ξερολιθιά οι πέτρινοι σηματοωροί
ορίζουν τα έχια της κάθε ιδιοκτησίας.
Τα πέτρινα αυτά κτίσματα, οι τράφοι
απεικονίζουν, ζωγραφίζουν
τις σχέσεις του ανθρώπου με την πέτρα,
εξιστορούν μια τεχνική,
ανιστορούν μιαν ερωτική περιπέτεια,
εκφράζουν ένα έργο τέχνης.

Μανώλης Γλέζος, «Οι ξερολιθιές»

Ξεκινώ με τα λόγια του Γλέζου, που συμπυκνώνουν όλο το νόημα και τη σημασία αυτού του μοναδικού στοιχείου του ελληνικού τοπίου και χαρακτηριστικού τοποσήμου της ελληνικής υπαίθρου.

Τα άνθηρα των αρχαίων Ελλήνων ονομάστηκαν στη συνέχεια σέτια και ποδόμες στη Λέσβο, αρμάκες στην Κεφαλονιά, δέσες στην Ήπειρο, αιμασιές στην Άνδρο, σκάλες στην Τήνο, χτια ή οχτία στην Αμοργό, μητάτα στην Κρήτη, βόλτοι στη Λευκάδα, κύφες στη Χάλκη, κελιά και καλυβάρες στην Κύθνο, κατοικιές στη Νάξο και τη Μύκονο.

Η διαχρονική παρουσία τους και η λειτουργικότητά τους στον φυσικό χώρο, σε συνδυασμό με τη λελογισμένη διαχείριση των εδαφών από τον άνθρωπο της υπαίθρου, διαμόρφωσε ισορροπίες στα ορεινά, ημιορεινά και νησιωτικά περιβάλλοντα της χώρας, με τρόπο που, διατηρουμένης της φυσικότητας του χώρου, να ενισχύονται η βιοποικιλότητα και η αισθητική αξία τους.

Η συντήρηση και η διατήρησή τους αποτελούν σημαίνον ζήτημα στη σύγχρονη πρακτική οικοδομησιμότητα, που πρέπει να λειτουργεί παράλληλα με το θεσμικό πλαίσιο προστασίας.

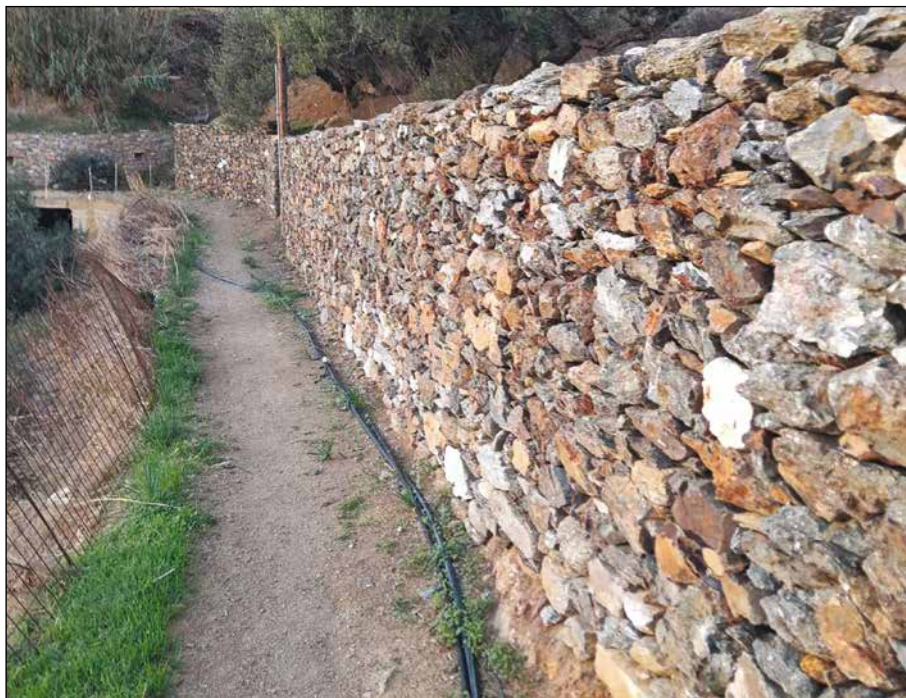
Το οξύμωρο σχήμα της προστασίας για τα μνημειακά σύνολα της τέχνης της ξερολιθιάς

Αυτή τη στιγμή, όλες οι ξερολιθιές βρίσκονται χωρίς ειδική νομική υπόσταση, εγκλωβισμένες στις αδειοδοτικές διατάξεις του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού, που ορίζει τα σύγχρονα δομημένα κτίσματα και όχι τη χειρωνακτική διαδικασία πραγμάτωσης που ενσωματώνουν οι παραδοσιακές κατασκευές. Οι ξερολιθικές κατασκευές βρίσκονται, κατ' ουσίαν, απροστάτευτες.

Το άρθρο 24 του Συντάγματος κατοχυρώνει την προστασία του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος ως ατομικό και συλλογικό δικαίωμα. Οι ξερολιθικές κατασκευές είναι μέρος του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος: η διαρκής και επιμελής συντήρησή τους είναι σημαντική για την προστασία του.

Δεν αποτελεί αρμοδιότητά του Νέου Οικοδομικού Κανονισμού (ΝΟΚ) η «αδειοδότηση» αυτών των χειροποίητων, βιοματικών κατασκευών με μια άδεια μικρής κλίμακας. Δεν μπορούν να εγκλωβιστούν στο επιτρεπόμενο ύψος των 80 εκατοστών της νομοθεσίας και, αν το υπερβούν –που το υπερβαίνουν–, να απαιτείται πλήρης άδεια με αναλυτικό προϋπολογισμό. Δυσβάσταχτη υποχρέωση, αποθαρρυντική για κάθε υποψήφιο ιδιοκτήτη που θα θελήσει να επιδιορθώσει τον τοίχο του με αυτό το καθεστώς.

Οι ξερολιθιές «εξαφανίζονται» μέσα στις παρόδιες, επαπτόμενες ιδιοκτησίες των μονοπατιών, αν μάλιστα δεν καταστρέφονται για τη διάνοιξη δρόμων,

αλλά και μέσα σε ιδιωτικές εκτάσεις, όταν δεν αντικαθίστανται εντελώς από συμβατική τοιχοποιία, μπετονένιες περιφράξεις ή νεότερου τύπου λιθοδομές με κονίαμα και τσιμέντο.

Ένα παράδειγμα αυτής της απουσίας διαχείρισης θα παρουσιάσω εδώ μπροστά σας. Του έδωσα τον τίτλο «Οι περιπέτειες μιας ξερολιθιάς».

Η περίπτωση αφορά την προσπάθεια ανακατασκευής ξερολιθικής αντιστήριξης στο όριο ενός κτήματος με ελιές, που ορίζει και ένα από τα παλιά, καταγεγραμμένα μονοπάτια από τον κάμπο προς τη θάλασσα της Αιγιάλης, το οποίο όμως κινδυνεύει να μετατραπεί σε δρόμο για πρόσβαση σε τουριστικά καταλύματα και στην ακτή. Έπρεπε, λοιπόν, να τηρηθούν όλες οι απαιτούμενες νόμιμες διαδικασίες, διότι ήταν αναμενόμενη η αντίδραση του δημάρχου στην άρνηση της ιδιοκτήτριας να υποχωρήσει από το υφιστάμενο όριο για τη διαπλάτυνση και καταστροφή του μονοπατιού.

Στο πλαίσιο τεκμηρίωσης της νομιμότητας, η κυρία του έργου κοινοποίησε την πρόθεση έναρξης των εργασιών στην Τεχνική Υπηρεσία του δήμου για σύμφωνη γνώμη –κλιμάκιο της οποίας διενήργησε αυτοψία στο σημείο– και στο Τοπικό Συμβούλιο Αιγιάλης.

Έγινε τοπογραφική αποτύπωση του μονοπατιού, του ορίου του κτήματος και όλης της ιδιοκτησίας, φωτογραφική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης πριν από την έναρξη των πάσης φύσεως εργασιών και ανάθεση σε αρχιτέκτονα-μελετητή για την έκδοση άδειας «μικρής κλίμακας».

Ακολούθησε η λήψη όλων των απαραίτητων αδειών από τις αρμόδιες υπηρεσίες, και ειδικότερα:

(α) Η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, διά του υπ' αριθμ. πρωτ. 10549 από 2-2-2022 εγγράφου της, ενέκρινε τις οικείες εργασίες, δεδομένου ότι αυτές «δεν προσκρούουν στις κείμενες διατάξεις χαρακτηρισμού και προστασίας του δικτύου Διαδρομών Πολιτιστικού Ενδιαφέροντος στις Κυκλάδες» και ότι «ευθυγραμμίζονται πλήρως με την επιλογή στήριξης των δράσεων αποκατάστασης ξερολιθιών στις Κυκλάδες, η οποία έχει έμπρακτα –πρόσφατα, μάλιστα, και για το νησί της Αμοργού– εκφραστεί από την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου».

Μάλιστα στο ανωτέρω έγγραφό της σημείωσε ότι «επειδή οι παραπάνω εργασίες θα συμβάλουν στην προστασία και ανάδειξη του εν λόγω τμήματος της Διαδρομής, εκτιμούμε ως ιδιαίτερα εποικοδομητική την ενέργειά σας».

(β) Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, διά του υπ' αριθμ. πρωτ. 83651 από 5-4-2022 εγγράφου της, ενέκρινε κι αυτή με τη σειρά της τις εργασίες, δεδομένου ότι «πρόκειται για εργασίες επισκευής του κατεστραμ-

μένου αναλημματικού τοίχου, γεγονός που θα συμβάλει θετικά στην εικόνα του αρχαιολογικού χώρου και των προστατευόμενων σε αυτόν μνημείων».

(γ) Το Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Π.Ε. Νάξου, διά του από 14-4-2022 Πρακτικού Συνεδρίασης και της αντίστοιχης υπ' αριθμ. πρωτ. 396.065 από 20-4-2022 εκδοθείσας πράξης, γνωμοδότησε ομόφωνα υπέρ της έγκρισης των εργασιών με το εξής σκεπτικό: «Επειδή η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική πρόταση, λειτουργικά, μορφολογικά, ογκοπλαστικά, αισθητικά και στα πλαίσια των πολεοδομικών μεγεθών, που με ευθύνη του χρησιμοποιεί ο μελετητής, **ΕΝΤΑΣΣΕΤΑΙ** αρμονικά στο οικιστικό περιβάλλον, στην ογκοπλασσία και μορφολογία της περιοχής».

(δ) Η ίδια η υπηρεσία της ΥΔΟΜ, διά της υπ' αριθμ. πρωτ. 575.518 από 2-5-2022 βεβαίωσης δυνάμει του άρθρ. 30 § 1 περ. ιζ' του Ν. 4495/2017, στο οποίο ορίζεται ότι «δεν απαιτείται οικοδομική άδεια, ούτε έγκριση εργασιών μικρής κλίμακας για τις εξής εργασίες, με την επιφύλαξη των ειδικών διατάξεων που αφορούν την περιοχή ή το κτίριο: ιζ) διαμόρφωση εδάφους έως 0,80 μ. από το φυσικό έδαφος για λόγους βελτίωσης του φυσικού του ανάγλυφου, με χρήση φυσικών ασύνδετων υλικών, όπως χώμα και λιθοδομή χωρίς κονίαμα, χωρίς αλλοίωση της γενικής φυσικής γεωμορφολογίας του, της φυσικής κλίσης απορροής των ομβρίων υδάτων και των σταθμών αφετηρίας μέτρησης των υψομέτρων», ενέκρινε τις εργασίες επισκευής της ξερολιθιάς.

Η έκδοση των ανωτέρω νόμιμων πράξεων των αρμοδίων οργάνων της διοίκησης στηρίχθηκε:

α) στην από 25-2-2022 τεχνική έκθεση αρχιτέκτονα μηχανικού, σύμφωνα με την οποία «οι ιδιοκτήτες του ακινήτου θέλουν να επαναφέρουν την παλιά αυτή ξερολιθιά στην αρχική της μορφή, προκειμένου να οριοθετήσουν ορθώς την ιδιοκτησία τους. Η ξερολιθιά αυτή θα έχει ύψος 0,80 μ., με την απαιτούμενη στατική επάρκεια»,

β) στην από 8-2-2022 βεβαίωση ότι «για τις εργασίες επισκευής/συντήρησης υφιστάμενης ξερολιθιάς δεν απαιτείται έκδοση οικοδομικής άδειας. Οι παραπάνω εργασίες εμπίπτουν στις διατάξεις του άρθρου 30 Ν. 4495/2017, εργασίες για τις οποίες δεν απαιτείται οικοδομική άδεια ή έγκριση εργασιών μικρής κλίμακας».

Η αποκατάσταση/επισκευή της ξερολιθιάς ανατέθηκε σ' έναν από τους λίγους τεχνίτες ξερολιθιάς που αυτή τη στιγμή δουλεύουν στο νησί της Αμοργού, ο

οποίος εκτέλεσε τις σχετικές εργασίες υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα. Ο τεχνίτης πραγματοποίησε όλες τις εργασίες χειρωνακτικώς και τοποθέτησε ντόπιες πέτρες –τις λεγόμενες ψαρόπετρες–, τις οποίες κουβάλησε από την Κάτω Μεριά, στοιβάζοντας τη μια πάνω στην άλλη, χωρίς να χρησιμοποιήσει κανένα συνδετικό υλικό, όπως ακριβώς απαιτεί η ιστορική τεχνική της ξερολιθιάς.

Κι έχουμε την εξέλιξη, ύστερα απ' όλη αυτή τη διαδικασία και ενώ ο μάστορας ανέβαζε το χτι, να κοινοποιηθεί απόφαση της ΥΔΟΜ Νάξου, ύστερα από καταγγελία του ίδιου του δημάρχου στον αστυνόμο Αμοργού περί αυθαίρετης κατασκευής υπερβαίνουσας το επιτρεπόμενο ύψος των 0,80 εκ., με επιβολή ποινής είτε την κατεδάφιση είτε τη διατήρησή της με χρηματικό πρόστιμο εφάπαξ και με πρόστιμο διατήρησης ανά έτος κατασκευής!

Είναι σαφές ότι ένα προστατευόμενο τοπίο που έχει χαρακτηριστεί ως «Διαδρομή Πολιτιστικού Ενδιαφέροντος» και προστατεύεται από: α) τον Ν. 3028/2002 για την προστασία των αρχαιοτήτων και, εν γένει, της πολιτιστικής κληρονομιάς, β) τον Ν. 1650/1986 για την προστασία του περιβάλλοντος, γ) το άρθρο 3 § 2 του ΠΔ της 10-5-2002, (ΦΕΚ τ. Δ' αριθμ. φ. 402/17-5-2002), καθώς και δ) την υπ' αριθμ. πρωτ. 215Α από 8-5-2007 απόφαση του νομάρχη Κυκλάδων με θέμα «Χαρακτηρισμός Επιλεγμένων Δικτύων Παλαιών Ημιονικών Οδών και Μονοπατιών ως Διαδρομών Πολιτιστικού Ενδιαφέροντος στον Νομό Κυκλάδων», με την οποία η διαδρομή «Μελανία» εντάχθηκε στο νομαρχιακό πρόγραμμα ανάδειξης των περιγηγνητικών δικτύων του νησιού της Αμοργού και χαρακτηρίστηκε Διαδρομή Πολιτιστικού Ενδιαφέροντος, δεν τυχάνει καμίας ειδικής μεταχείρισης.

Μια νομοθεσία για διαμορφώσεις περιβάλλοντος χώρου σύγχρονων κατοικιών κολλάει χωρίς ντροπή στο χτίσιμο μιας ξερολιθιάς που αντιστηρίζει τον αγρό και ορίζει το μονοπάτι μπροστά του.

Η επίμαχη ξερολιθιά δεν υπάγεται στις διατάξεις του Ν. 1337/1983, δεδομένου ότι ΔΕΝ έχει τον χαρακτήρα της περίφραξης. Εξάλλου, σε κάθε περίπτωση, ακόμα κι αν ήθελε κριθεί ότι έχει τον χαρακτήρα της περίφραξης, υπάγεται στις ειδικές εξαιρέσεις του άρθρου 23 Ν. 1337/1983.

ΟΛΑ ΚΑΛΑ;

Γίνεται απόλυτα κατανοητό ότι, για να συνεχίσουμε την πραγματική προστασία της τέχνης που χαρακτηρίστηκε παγκόσμια κληρονομιά, θα πρέπει να προχωρήσουμε στη διατύπωση πλαισίου εφαρμογής της. Έξω από τις νομικές προβλέψεις του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού. Πρέπει να νομοθετηθεί επιτέλους ένα ειδικό καθεστώς διαχείρισης για κατασκευές που

έχουν τη σφραγίδα της μοναδικότητας, είναι αποδεδειγμένα μνημεία μιας παγκόσμιας τεχνικής και δεν αποτελούν έργα με τη στενή έννοια ενός οικοδομικού κανονισμού. Πρέπει να προβλεφθεί η διαχείρισή τους εντός ενός πλαισίου που να υποστηρίζει και να βοηθά την αληθινή προστασία τους για την αποκατάσταση σε τόπο, θέση και είδος κατασκευής. Χρειάζεται ένα πλαίσιο που να στηρίζει στην ουσία τη διατήρηση και την προστασία τους και το μείρασμα της γνώσης αυτής της τέχνης με τους παλιούς τεχνίτες, όσο ακόμα τους έχουμε.

ΥΓ. Εν αναμονή του ορισμού ημερομηνίας συζήτησης της ένστασης για την παράνομη ξερολιθιά στο αρμόδιο όργανο στη Σύρο.

Τήνος, φωτ. Ιωάννα Παπασταθοπούλου.

**«ΕΠΙΣΚΕΥΗ», «ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ», «ΑΛΛΑΓΗ
ΧΡΗΣΗΣ» ΤΩΝ ΞΕΡΟΛΙΘΙΚΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ:
ΠΑΙΖΟΝΤΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΛΕΞΕΙΣ ΚΑΙ
(Τ)Η ΜΟΙΡΑ ΤΟΥ ΚΥΚΛΑΔΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ¹**

Κωνσταντίνα Παπαγεωργίου

Ιδρυτικό μέλος του Συλλόγου «Αμπασάδα» Τήνου
Μέλος του ΔΣ της Διεθνούς Εταιρείας για τη Διεπιστημονική
Μελέτη της Ξεολιθιάς (Société Pierre Sèche)

Abstract

Tinos, like other Cycladic islands, possesses an exceptionally rich stock of traditional rural constructions and buildings, dry-stone and otherwise, which are legally protected as elements of the natural environment and of cultural heritage. The consequence of the non-application of the law is the irreversible alteration or destruction of both the human-made and the natural environment, which, in the case of the terraced landscape of Tinos, largely coincide. In recent years, due to the tourist economy and the high value of real estate, traditional rural buildings have been converted into tourist accommodation. The cultural and environmental cost is high, also because of the accompanying works for access, water supply, electricity, etc. Great care is required in the management and utilization of this cultural and environmental wealth, for the present and future needs of island societies.

Ξερολιθιά και ξερολιθικά κτίσματα

Ξερολιθιά λέγεται η δόμηση με λίθους μόνο, χωρίς συνδετικό υλικό για τη σταθεροποίησή τους. Θεωρείται η αρχαιότερη μέθοδος δόμησης και απαντά σε κάθε τόπο της Γης όπου αφθονούν οι πέτρες.

1. Το κείμενο βασίζεται σε ομότιτλη ανακοίνωση στο συνέδριο «Η τέχνη της ξερολιθιάς», που διοργανώθηκε στις 14-15 Ιουνίου 2025 στα Ανώγεια της Κρήτης από τον Πολιτιστικό Οργανισμό Androidus.

Στον ελλαδικό χώρο, οι ξερολιθικές κατασκευές περιλαμβάνουν τους τοίχους αντιστήριξης των αναβαθμιδών, λιθόστρωτα μονοπάτια, στάβλους μικρών και μεγάλων ζώων, αποθηκευτικούς χώρους, τοίχους και τοιχία οριοθέτησης, κυψέλες, πατητήρια, κρήνες, γεφύρια κ.λπ.

Τις κατασκευές και τα κτίσματα αυτά τα συναντά κανείς παντού στην κυκλαδική ύπαιθρο, με πρώτη ύλη κυρίως σχιστόλιθο, ασβεστόλιθο, γρανίτη ή μάρμαρο. Εν αντιθέσει προς απλούστερες ξερολιθικές κατασκευές, τα κτίσματα συχνά ήταν έργα τεχνιτών της πέτρας, καθώς οι δεξιότητες των περισσότερων ιδιοκτητών δεν αρκούσαν. Συχνά συναντά κανείς παλαιούς στάβλους ή αποθηκευτικούς χώρους φτιαγμένους με μεγάλη μαστοριά και λεπτή αισθητική.

Οι πανταχού παρούσες ξερολιθικές αναβαθμιδές, σε συνδυασμό με τα αγροτικά κτίσματα και τις λοιπές κατασκευές, συνθέτουν το ιδιαίτερο, «χειροποίητο» αγροτικό πολιτιστικό τοπίο των Κυκλάδων, ηλικίας, ως επί το πλείστον, μεταξύ 200 και 2.000 ετών.

Οι αναβαθμιδές είναι πολύτιμα αντιπλημμυρικά και αντιδιαβρωτικά έργα, δοκιμασμένα επί αιώνες, παγκοσμίως. Συγκρατούν το έδαφος, ευνοούν την κατεύθυνση του βρόχινου νερού, ενώ συγχρόνως επιτρέπουν στο πλεονάζον νερό να διαφύγει μέσα από τις πέτρες. Δημιουργούν καλλιεργήσιμη γη σε αφιλόξενες πλαγιές και συμβάλλουν στον εμπλουτισμό των υδροφορέων.

Ξερολιθιές της Τήνου

Το νησί της Τήνου είναι αναβαθμιδωμένο σχεδόν απ' άκρου εις άκρον, καθώς κλήθηκε, με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, να καλύψει τις ανάγκες επιβίωσης σχεδόν 30.000 ανθρώπων, κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Διαθέτει ένα δίκτυο περίπου 1.000 χλμ. παραδοσιακών αγροτικών οδών ή μονοπατιών, που είναι σε μεγάλο ποσοστό λιθόστρωτα. Δεδομένου ότι οι περιστεριώνες του νησιού έχουν καταγραφεί και είναι σχεδόν χίλιοι, τα αγροτικά κτίσματα κάθε είδους υπολογίζονται σε πολλές δεκάδες χιλιάδες, τουλάχιστον 50.000. Πολλά από αυτά βρίσκονται σε περιοχές ανέγγιχτες, όπου δεν υπάρχει καθόλου σύγχρονη δόμηση, ούτε και οδικό δίκτυο.

«Επισκευή», «επανάχρηση», «αλλαγή χρήσης»

Στο άρθρο 4 § 22 του ισχύοντος χωροταξικού της Τήνου ορίζεται: «Η αρχιτεκτονική σύνθεση πρέπει [...] να μην καταστρέφει τα χαρακτηριστικά στοιχεία

Δρακόσπιτο στην περιοχή Ποντικού Λαγκάδι (Τήνος), φωτ. Μάνθος Πρελορέντζος.

του τοπίου, τόσο τα φυσικά (βραχώδεις εξάρσεις κ.λπ.), όσο και τα ανθρωπογενή (πεζούλες, ξερολιθιές, μονοπάτια, βρύσες κ.λπ.) στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής».

Παρόμοιες και πιο συγκεκριμένες ή/και αυστηρές προβλέψεις περιλαμβάνονται και στα ισχύοντα χωροταξικά των υπόλοιπων νησιών των Κυκλάδων. Αντανακλούν τις επιταγές του Συντάγματος (άρθρο 24 § 1 και 6), καθώς και τις υποχρεώσεις που ανέλαβε η Ελλάδα με την κύρωση συναφών διεθνών συμβάσεων και την ενσωμάτωσή τους στο εθνικό δίκαιο (Σύμβαση για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης [κυρώθηκε το 1992], Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Τοπίου [2010], Σύμβαση Για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς [2006] κ.ά.). Η τέχνη της ξερολιθιάς συμπεριλήφθηκε το 2018 στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας.

Επιπλέον, οι περισσότερες ξερολιθικές και άλλες παραδοσιακές αγροτικές κατασκευές των Κυκλάδων είναι παλαιότερες του 1830 και, κατά τον Ν. 4858/2021, αυτοδικαίως μνημεία· συνεπώς, δεν επιτρέπεται η καταστροφή ή αλλοίωσή τους.

Οι υφιστάμενοι περιορισμοί στην εξωοικιστική δόμηση –που αναμένεται να γίνουν αυστηρότεροι με τα νέα, υπό διαμόρφωση Τοπικά Πολεοδομικά Σχέδια–, σε συνδυασμό με την υψηλή αξία των ακινήτων (κατοικιών και οικοδομήσιμης

Πετριάδος (Τήνος), φωτ. Μάνθος Πρελορέντζος.

γης), έχουν στρέψει ιδιοκτήτες και μικροεπενδυτές στην εκμετάλλευση των αγροτικών κτισμάτων για τη δημιουργία κατοικιών στην ύπαιθρο, με στόχο ως επί το πλείστον τη βραχυχρόνια ενοικίασή τους.

Οι οικοδομικές εργασίες γίνονται με άδειες Εργασιών Δόμησης Μικρής Κλίμακας, οι οποίες έχουν μικρό κόστος και εκδίδονται σε λίγες ημέρες ηλεκτρονικά, αυτόματα, χωρίς έλεγχο από την αρμόδια Υπηρεσία Δόμησης. Η αίτηση γίνεται για «επισκευή», «επανάχρηση» ή «αλλαγή χρήσης» του παραδοσιακού αγροτικού κτίσματος. Ωστόσο, η αλήθεια είναι ότι μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις ευαισθητοποιημένων ιδιοκτητών βλέπουμε το κτίσμα να επισκευάζεται, να επαναχρησιμοποιείται ή να αλλάζει πράγματι χρήση.

Αυτό που κατά κανόνα συμβαίνει είναι ότι το (ξερολιθικό ή μη) αγροτικό κτίσμα γκρεμίζεται ολοσχερώς και χτίζεται εκ νέου, με συμβατικά σύγχρονα υλικά, μεγαλύτερο σε εμβαδόν και ύψος από το προϋπάρχον («φουσκωμένο») και με μεγάλα ανοίγματα (πόρτες, παράθυρα). Σε κάποιες περιπτώσεις, διατηρείται η αρχική κατασκευή, με αύξηση του ύψους της ή/και μείωση («φάγωμα») του πάχους των τοίχων, προκειμένου να αυξηθεί η ωφέλιμη επιφάνεια.

Έλεγχος από την Υπηρεσία Δόμησης δεν προβλέπεται ούτε κατά τη διάρκεια της δόμησης ούτε και μετά την ολοκλήρωσή της.

Τα οικήματα που προκύπτουν προβάλλονται ως «tiny houses», ως φιλικά προς το περιβάλλον, σεμνά καταλύματα μέσα στην κυκλαδική φύση, και ενοικιάζονται για μερικές εκατοντάδες ευρώ ανά διανυκτέρευση.

Τα κτίσματα αυτά συχνά αποκτούν πρόσβαση με νέα οδό, ηλεκτροδοτούνται με φωτοβολταϊκά ή νέους στύλους, υδροδοτούνται με γεώτρηση ή από παρα-

κείμενη πηγή, αποκτούν περίβολο από τσιμέντο, φυτικό διάκοσμο που απαιτεί πότισμα και, εσχάτως, οι πρώην στάβλοι συνοδεύονται από πισίνα.

Συνεπώς, η αλλοίωση ή καταστροφή των αγροτικών κτισμάτων αφενός επηρεάζει ριζικά τη μορφή και την αισθητική του αγροτικού τοπίου στο σύνολό του, αφετέρου έχει και ιδιαιτέρως σημαντικές περιβαλλοντικές συνέπειες, άμεσες και μακροπρόθεσμες, λόγω των συνοδών οικοδομικών δραστηριοτήτων.

Είναι ενδιαφέρον ότι η δυνατότητα εκμετάλλευσης των αγροτικών κτισμάτων με τους παραπάνω τρόπους έχει οδηγήσει στην αυθαίρετη δημιουργία νέων τέτοιων κτισμάτων εκ του μηδενός, προκειμένου να εκδοθούν άδειες Μικρής Κλίμακας για «επισκευή», «επανάχρηση» ή «αλλαγή χρήσης», που θα οδηγήσουν τελικά στη δόμηση νέων κατοικιών σε μη οικοδομήσιμες ιδιοκτησίες.

Επισημαίνεται και πάλι ότι η Τήνος (όπως και άλλα νησιά των Κυκλάδων) διαθέτει πολλές δεκάδες χιλιάδες παραδοσιακά αγροτικά κτίσματα, ξερολιθικά και μη, τα οποία βρίσκονται σε όλη την έκτασή της, ακόμη και σε ανέγγιχτες περιοχές του νησιού. Δεδομένου ότι οι σχετικές εργασίες αλλοίωσης/καταστροφής τους έχουν πολλαπλασιαστεί κατά τα τελευταία χρόνια, γίνεται κατανοητό ότι αποτέλεσμα είναι η κατάτμηση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, η πολιτιστική, αισθητική και οικολογική υποβάθμισή τους, η απώλεια καλλιεργήσιμης γης, μελισσότοπων και υδατικών πόρων, καθώς και η ανεξέλεγκτη δημιουργία νέων κλινών. Το φυσικό και το ανθρωπογενές τοπίο του νησιού επηρεάζονται με τρόπο μη αναστρέψιμο.

Μια πρόταση διαχείρισης των ξερολιθικών κτισμάτων ενόψει του νέου Τοπικού Πολεοδομικού Σχεδίου

Με τα παραπάνω δεδομένα, οι πιθανοί τρόποι διαχείρισης του ιδιαιτέρως μεγάλου αριθμού ξερολιθικών κτισμάτων στα νησιά των Κυκλάδων και ειδικά στην Τήνο είναι:

- (η μη διαχείριση) να συνεχιστεί η κατάσταση ως έχει, με βέβαιη την ταχύτατη αλλοίωση του τοπίου, την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος και την ανεξέλεγκτη δημιουργία νέων κλινών
- ή
- να εφαρμοστούν οι νόμοι για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς και να υπάρξει οριζόντια απαγόρευση επέμβασης στα ξερολιθικά και άλλα παραδοσιακά αγροτικά κτίσματα.

Ο Πολιτιστικός και Περιβαλλοντικός Σύλλογος της Τήνου «Αμπασάδα» εξετάζει μια τρίτη εκδοχή, στο πλαίσιο της ευρύτερης προσπάθειας προστασίας, ανάδειξης και βιώσιμης αξιοποίησης της αγροτικής πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού, μιας προσπάθειας που περιλαμβάνει την ίδρυση πιστοποιημένης Σχολής Ξερολιθιάς και Παραδοσιακής Δόμησης, τη δημιουργία Ζωντανού Μουσείου Ξερολιθιάς, τη διάδοση ήπιων μεθόδων καλλιέργειας με παραδοσιακούς σπόρους και τη συνεργασία με τις σχολικές μονάδες του νησιού, μεταξύ άλλων.

Συγκεκριμένα, ο Σύλλογος «Αμπασάδα» προτείνει:

- να καταγραφούν τα ξερολιθικά κτίσματα και οι κατασκευές του νησιού, όπως προβλέπεται από τις κυρωμένες διεθνείς συμβάσεις,
- να δημιουργηθεί –σε συνεργασία με αρμόδιους φορείς της πολιτιστικής κληρονομιάς, με πανεπιστήμια και με την υπό ίδρυση Σχολή Ξερολιθιάς και Παραδοσιακής Δόμησης– μια επιτροπή που θα διακρίνει τα παραδοσιακά αγροτικά κτίσματα σε τρεις κατηγορίες:
 - α) μνημεία, β) κτίσματα κατεστραμμένα, γ) κτίσματα που, με αυστηρούς όρους, μπορούν να μετατραπούν σε κατοικίες, με ελάχιστες και κατά το δυνατόν αναστρέψιμες επεμβάσεις, τόσο στο ίδιο το κτίσμα όσο και στο περιβάλλον του.

Με αυτό τον τρόπο, η αγροτική πολιτιστική κληρονομιά θα γίνει γνωστή, θα αναδειχθεί, θα αξιοποιηθεί για τις σύγχρονες ανάγκες, και η διαχείρισή της αυτή θα αποτελέσει πρότυπο και για άλλα νησιά, με παρόμοιο πολιτιστικό πλούτο και πιέσεις από την τουριστική οικονομία. Συγχρόνως, θα δοθούν κίνητρα για φοίτηση στη Σχολή Ξερολιθιάς και Παραδοσιακής Δόμησης, παρέχοντας επαγγελματικές προοπτικές στους αποφοίτους, ενώ θα δημιουργηθεί ένα γενικότερο πλαίσιο σεβασμού προς τον πολιτισμό και την αναγνώριση της σημασίας του για την οικονομική και περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

Ένα ευρύτερο πρόβλημα

Συνοψίζοντας, οι λόγοι που οδηγούν στην καταστροφή των παραδοσιακών αγροτικών κτισμάτων, με συνέπεια την υποβάθμιση του πολιτιστικού και φυσικού περιβάλλοντος στην Τήνο και σε άλλα κυκλαδονήσια, είναι:

- η στήριξη της οικονομίας στις κατασκευές, στις αγοραπωλησίες ακινήτων και στον τουρισμό,
- η υψηλή αξία των ακινήτων,
- η καθ' ἑξιν μη εφαρμογή των νόμων,
- η νομοθετημένη έκδοση οικοδομικών αδειών χωρίς έλεγχο,

- αντιστοίχως, η εκτέλεση οικοδομικών εργασιών χωρίς έλεγχο,
- η άγνοια, α) της πολιτιστικής αξίας της αγροτικής κληρονομιάς, β) εναλλακτικών, ήπιων μεθόδων δόμησης και γ) της μεσο-μακροπρόθεσμης οικονομικής αξίας της διατήρησης της πολιτιστικής ταυτότητας, της προστασίας του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος και της οικολογικής ισορροπίας.

Το πρόβλημα βεβαίως είναι ευρύτερο.

Αν υπήρχαν εναλλακτικές, οι ίδιοι οι νησιώτες δεν θα είχαν λόγο να συμβάλλουν στην καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου τους, ούτε και να ανέχονται παρόμοια συμπεριφορά από επισκέπτες ή επιχειρηματίες από την υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό.

Χρειάζεται, αφενός, να ενισχυθούν άλλοι τομείς της οικονομίας των νησιών, ξεκινώντας από τον πρωτογενή τομέα.

Αφετέρου, απαραίτητο είναι να ενημερωθούν οι κάτοικοι των νησιών, μόνιμοι και εποχικοί, για την αξία που προσθέτουν –όχι μόνο στην ποιότητα της καθημερινής ζωής, αλλά και στις περιουσίες τους– το παγκοσμίως μοναδικό κυκλαδικό τοπίο και, ευρύτερα, η πολιτιστική κληρονομιά, που προσδίδει στις Κυκλάδες την ταυτότητά τους και διαφοροποιεί τον τόπο από άλλους τουριστικούς προορισμούς ήλιου και θάλασσας.

Τα νέα Τοπικά Πολεοδομικά Σχέδια θα κρίνουν τη μορφή των νησιών, τυπικά για τις επόμενες δεκαετίες – στην πραγματικότητα, για πάντα. Στην ουσία, κρίνεται αν αυτή η πολιτιστική και περιβαλλοντική κληρονομιά θα αντιμετωπιστεί με σεβασμό ή θα αλλοιωθεί περαιτέρω και θα χαθεί οριστικά, και μαζί της η καλλιεργήσιμη γη και οι υδάτινοι πόροι των Κυκλάδων.

Πέρα από τόπος αναψυχής και επένδυσης, το αρχιπέλαγος είναι τόπος ζωής –ανθρώπων, πανίδας, χλωρίδας– και κοιτίδα πολιτισμού εδώ και χιλιετίες. Μια επισκέπτρια της Τήνου προ δεκαετίας είπε εντυπωσιασμένη: «Η Τήνος είναι ολόκληρη ένα γλυπτό. Όπου κι αν στραφείς, δεν βλέπεις πουθενά ασχήμια...».

Αξίζει να προσπαθήσουμε συλλογικά ώστε να παραμείνει έτσι.

Ρεματιά Πρετέση (Ιος), 2022, φωτ. Michael Fischer.

Ρεματιά Μαυρουδή (Ιος), 2016, φωτ. Michael Fischer.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΘΕΟΚΤΙΣΤΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕ
ΛΗ Η ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΕΓΙ
ΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΛΙΦΑΤΙΔΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΗΝΙΑΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
Ν Ε Φ Ε Λ Η

Αρ. έκδ. 1697

Στις μέρες μας, η ξερολιθιά, σήμα κατατεθέν του ελληνικού τοπίου και πανάρχαιο διαχρονικό σύμβολο της βιώσιμης συνεργασίας ανθρώπου και φύσης, εκτοπίζεται με βάναυσο και ραγδαίο τρόπο για να δώσει τη θέση της σε δρόμους που οδηγούν στο πουθενά, σε απρόσωπα κτίσματα και τσιμεντένιες μάντρες, περίτεχνους «περιβάλλοντες χώρους» και πισίνες. Επομένως, η παρούσα έκδοση απευθύνεται κυρίως στους μελετητές που εκπονούν σήμερα τα τοπικά σχέδια σε ολόκληρη την Ελλάδα και ιδίως στα νησιά, για να τους υπενθυμίσει ότι ο σεβασμός της ξερολιθιάς δεν είναι δυνητική ευχέρεια, αλλά υποχρέωση με πολλαπλά ερείσματα στη νομοθεσία, ελληνική και διεθνή, την οποία οφείλουν να τηρήσουν. Και να τους επισημάνει ότι, την ύστατη αυτή στιγμή, η τύχη της ξερολιθιάς βρίσκεται πλέον στα χέρια τους και επαφίεται στην επιστημονική τους συνείδηση και ευθύνη.

Γράφουν οι:

Μαρία Καραμανώφ, Ιάκωβος Μαθιουδάκης, Ελένη Μαϊστρου,
Βιβιάννα Α. Μεταλληνού, Κωνσταντίνα Παπαγεωργίου,
Ιουλία Κ. Παπαευτυχίου, Μαρία Ζ. Σιγάλα, Θεόδωρος Χίου

ISBN 978-960-504-414-5

9 789605 044145

nefelibooks.com